

ΑΜΦΙΔΡΟΜΙΑ

A CHSEC XI. Országos Konferenciáján
elhangzott előadások

ΑΜΦΙΔΡΟΜΙΑ

ΑΜΦΙΔΡΟΜΙΑ

A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae
Studiosorum Philologiae Classicae
XI. országos konferenciáján elhangzott előadások

Piliscsaba, 2016. október 28.

Szerkesztette:
Tuhári Attila

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKÉZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

A kiadvány „Az Oktatási Hivatal által nyilvántartott szakkollégiumok támogatása” című pályázat keretében (NTP-SZKOLL-17-0025) valósult meg.

NEMZETI KUTATÁSI, FEJLESZTÉSI
ÉS INNOVÁCIÓS HIVATAL

AZ INNOVÁCIÓ LENDÜLETE

AZ NKFI ALAPBÓL
MEGVALÓSULÓ
PROJEKT

A kötet a *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl* című NKFI NN 124539 pályázat támogatásával jött létre.

ELTE Eötvös József Collegium, Budapest, 2018

Felelős kiadó: Dr. Horváth László,
az ELTE Eötvös József Collegium igazgatója

Copyright © A szerzők, Eötvös Collegium, 2018

Minden jog fenntartva!

ISBN 978-615-5371-96-7

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte
1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Simon László

Tartalomjegyzék

Előszó	7
--------	---

EÖTVÖS COLLEGIUM
OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK NOMINATA

KERESZTÉNY Júlia Szent Elek legendája	11
--	----

KOVÁCS Dominika Vie de Saint Alexis: Antik regényelemek továbbélése egy szentéletben	21
--	----

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM
OFFICINA FÖRSTERIANA

KAPI Péter Druidizmus az új kutatási eredmények tükrében	35
---	----

TRÓJA Gréta Gladiátorok és nők: kapcsolatok a graffitik és az irodalmi források alapján	43
---	----

ZSÓTÉR Szabolcs Alvilági leszámolás: Tranquillus Andronicus <i>Dialogus Syllá</i> jának értelmezése	53
---	----

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
TRES MONTES

GÁBOR Dávid

Lesbia karja – Babits Catullus-fordításainak forrása 65

VÁMOS Violetta

A Metamorphoses hatása Vörösmarty műveire 74

KOVÁCS István (ELTE – EC)

L'examen des gloses écrites aux lettres de Libanios
dans le manuscrit Harley 5735 et la présentation des livres
d'enseignement pendant l'époque des Paléologues 82

Üdv az olvasónak!

Immár tizenegyedik éve rendezi meg a magyar klasszika-filológia azt az országos konferenciát, amely a fiatal tehetségek első lépéseit s ezzel összefüggésben első – vagy egyik első – publikációjuk konferenciakötetben való megjelenését szolgálja. Külön öröm látni, hogy a kezdeményezés a szimbolikus évfordulót maga mögött hagyva szilárd hagyományként, a korszellemmel és a klasszikus stúdiumokat érdeklődésük tárgyául választó egyetemi hallgatóság megcsappanásával dacolva tovább folytatódik. A konferencia tagszervezetei ugyanis – köztük a jelen kötet anyagát adó rendezvényt szervező Pázmány Péter Katolikus Egyetem Klasszika-filológia Tanszéke – tudják, hogy mint minden tudományban, itt is voltak és lesznek hullámvölgyek, és ez a mostani út remélhetőleg újra felfele vezet majd. Ennek elsődleges feltétele viszont, hogy a jelenlegi kevesek munkája ne veszítsen színvonalából. Bízunk tehát abban, hogy a következő találkozók is éppúgy érdekes és gyümölcsöző szárnybontogatások színterei lesznek, mint ahogyan e konferenciasorozat és a belőle születő kötetek korábbi darabjai voltak.

A jelen kötetben olvasható dolgozatok a 2016. október 28-án Piliscsabán elhangzott előadások írott változatai. Az eredeti kezdeményezésnek megfelelően egyik sem tartalmaz lapalji jegyzetapparátust, csupán válogatott bibliográfiát. Ez a megoldás azt teszi lehetővé, hogy a fiatal kutatók később ugyanazon dolgozat továbbfejlesztett változatával rangos szakmai lapokban és más fórumon is megjelenhessenek.

A kötetben – új kezdeményezésképp – helyet kap egy a konferencia évében született, kiemelkedő szakdolgozat szövege is, amely érdemesnek mutatkozik arra, hogy szélesebb közönséghez is eljusson. Természetesen utóbbi esetében a lapalji jegyzeteket nem mellőzhettük.

Kívánom, hogy a kötetet tanulmányozó olvasó úgy érezze, gyöngyhalászhoz válik hasonlatossá, aki az egyszerű, lecsupaszított forma alatt igazgyöngyökre lel.

A szerkesztő

EÖTVÖS JÓZSEF COLLEGIUM

OFFICINA DE IOANNE BOLLÓK NOMINATA

Szent Elek legendája*

Szent Elek életpéldája a középkor egyik legismertebb és több nyelvre lefordított legendája. Előadásomban a legenda eredetét, szír, görög és latin nyelvű változatainak jellegét és sajátosságait, valamint a magyar nyelvű hagyományt tárgyalom. Kutatásom során mindenekelőtt a legenda népszerűségére kerestem a választ, amely vizsgálataim alapján valószínűleg a változatok közös motívumkincsében és annak értelmezésében rejlik.

Szent Elek (görögül Ἀλέξιος, latinul Alexius) története valószínűleg a Kr. u. V. században keletkezett Szíria területén. Tartalmát a legenda egyes változatai alapján az alábbiak szerint összegezhethetjük: a szent apja jelentős vagyonnal rendelkező római szenátor vagy lovag volt. Feleségével együtt nagyon istenfélők voltak, ám hosszú ideig nem született gyermekük. Sokat imádkoztak Istenhez

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, NN 124539 sz. *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncan innen és túl* című pályázatának támogatásával készült.

gyermekáldásért, amely végül be is következett. A fiút Alexiosnak nevezték el, iskolába adták, ahol szorgalmasan tanult. Miután felnőtt, előkelő származású lánnyal jegyezték el, de a házasság napja körül (a különböző változatok itt eltérő időpontokat említenek) elhagyta Rómát, hogy „felcserélje a földi életet az égivel”. Hajóra szállt és végül Edessába jutott, ahol eladta mindenét, a pénzt pedig koldusoknak adta és attól az időtől maga is koldusként élt tovább. Apja szolgákat küldött utána, ám azok nem ismerték fel és alamizsnát adtak neki. (Ezt a jelenetet szinte mindegyik szöveg idézi annak szemléltetésére, hogy Alexios, a nemes születésű, gazdag ifjú annyira megalázta magát az emberek előtt, hogy saját szolgáitól pénzt fogadott el.) A szent tizenhét évet élt ebben a városban, de végül életének szentsége lelepleződött az emberek előtt. A legenda ezen a ponton kétféleképpen hagyományozódott: az egyik változat szerint Alexios Edessában megbetegedik, az ottani templomfelügyelő ápolja, ám végül meghal. Edessában temetik el, majd a temetés után a főpap (miután értesül szentségéről) meglátogatja a sírját, de csak a leplet találja ott, amelybe a temetéskor csavarták. Ez a jelenet nyilvánvaló utalás Jézus halálára. A legenda másik változata (amely a szír eredeti görög átdolgozása) szerint Alexios lelepleződése után elmenekül Edessából és Tarsosba indul Szent Pál iránti tisztelete miatt; hajója viszont viharba keveredik és Rómában köt ki. Ekkor a szent elhatározza, hogy a szüleinél kér szállást és náluk lakik majd remeteként és koldusként. A családjából és a szolgák közül senki nem ismeri fel, de befogadják és tizenhét évet tölt el náluk. A szolgák folyamatos bánatalmazását is eltűri, miközben szüntelenül sanyargatja testét. Amikor pedig közeledni érzi halálát, írószerszámot kér, hogy leírja életét és ama „titkokat”, amelyekről családja ráismerhet, majd az írást kezében tartva meghal. Ekkor égi szózat hallatszik a templomban, hogy keressék meg Isten emberét a városban. Végül megtalálják őt a szülei házában, elolvassák az életéről leírtakat, felismerik és tudomásukra jut, hogy valóban szent életet élt. Családja elsiratja, ravatalánál

pedig csodák történnek. Ünnepnapja ma a római katolikus egyházban július 17-e, a görög katolikusban korábban február 17-e volt, majd március 17-e lett: a hagyomány szerint temetésének napja.

A legenda szír eredetű, így felmerült, hogy talán Edessában jegyezték le, sőt még az is, hogy esetleg az a templomszolga foglalta írásba, aki Alexiost ellátta betegsége idején. A felvetés igaz is lehet, mindenesetre bizonyíthatatlan. A nyolc ismert szír szövegből hat a British Museumban, kettő a párizsi Bibliothèque Nationale-ban található. A szír kéziratokat két csoportra lehet osztani. Az elsőbe azon szövegek tartoznak, amelyek az V. század legvégén és a VI. század folyamán keletkeztek. Három, keletkezési idejüket tekintve egymáshoz közel álló szöveg lényegi elemeiben nem tér el egymástól, mindhárom a szent edessai halálával zárja elbeszélését (a British Museumban található ms. add. 17177, ms. add. 14644 és ms. add. 12160 jelzetű kódexekben található szövegek). A legkorábbi szír változat (a ms. add. 17177 jelzetű kódexben található szöveg) meglehetősen egyszerű a későbbiekhez képest, valószínűleg a szent halála utáni első kézitról készített másolat. Mivel a legenda változatai Alexios életét V. század végi környezetben ábrázolják, valószínűleg ebben a században keletkezett a legenda eredeti, mára elveszett szövege is. Ez Illés Gyula megállapításán alapszik, aki szerint: „Az első kéziratok a szent halálát Mar Roubola püspökségére teszik, ez pedig 412 és 435 között volt püspök, a legenda sem lehet sokkal későbbi [...], nagyon is plauzibilis az az általánosan elfogadott vélemény, hogy a legenda 450 és 475 között keletkezett” (ILLÉS 1913, 10). Ebben a szövegváltozatban (amely a későbbiekhez képest igen rövid) Alexios búcsú nélkül, házassága napja előtt hagyja el Rómát, egyszerűen kilovagol a kikötőbe, majd elhajózik Edessába. Ezt a szír nyelvű szöveget Arthur Amiaud adta ki és fordította le franciára a British Museumban található N^o ms. add. 17,177 jelzetű kézirat alapján. E változatban a templomszolganak háromszoros álombeli jelenés adja tudtára, hogy templomában szentéletű ember

tartózkodik, aki nappal a templom bejáratánál koldul, éjszaka pedig az előtérbe húzódva virrasztva imádkozik, egyszersmind arra buzdítja, ismerje meg kilétét. A templomszolga, miután végre hajlandó a jelenés kérésének eleget tenni, megkeresi és kifaggatja Alexioszt az életéről. A szent származását és nevét kivéve mindent aprólékosan elmond neki. Betegsége idején ez a templomszolga hű kitartással ápolja őt. Mikor azonban Alexios meghal, épp nem tartózkodik mellette, ezért tudják a szent holttestét a szolgálok a tudta nélkül elvinni és eltemetni. Mivel visszatérve Alexios szállására csak hült helyét találja, a temetőbe siet. Útközben találkozik a püspökkel, akinek mindent elmond a szentről, így az vele tart a temetőbe. Odaérve találkoznak a szolgálókkal, akik bevallják, hogy eltemették, de amikor a sírt kibontják, már csak halotti leplét találják benne. A második csoportba négy olyan kézirat tartozik, amelyek a IX. és a XIII. század között keletkeztek. Ezek a szövegek meggyeznek a görög-latin legendaváltozatokkal, tehát a szent visszatér Rómába a szülei házába, ahol is koldusként él, majd végül nyugalomra szenderül.

A második, „görög-típusú” legendának is nevezhető változat már jelentősen bővült az eredetihez képest. A szöveg ilyen jellegű változása és bővülése nem kizárólag a görög nyelvű változatban ment végbe, a szír legendák között is találunk példát. Arthur Amiaud szerint nem kizárható, hogy a bővülés először nem a szír szövegben jelent meg, hanem a görögben, amely így a későbbi, hosszabb szír változat mintájául szolgálhatott. (AMIAUD 1889, 50) E változat néhány egyéb mozzanatban is módosult: a főszereplő Alexioson kívül a többi szereplő is nevet kap (apja Euphémianos, anyja pedig Aglais), Alexios elveszi feleségül a számára kijelölt menyasszonyt, majd a nászéjszakán elbúcsúzik tőle, titkokat oszt meg vele (valószínűleg a szűzies, tiszta életéről), végül övét, kendőjét és gyűrűjét nála hagyva, amelyek későbbi felismeréséhez bizonyoságul szolgálhatnak, elhagyják Rómából. Hosszabb út után eljut Edessába, ahol

a Szűz Mária-templomban Jézus képmását őrzik. A képre vonatkozóan is számos legendaváltozat létezik, amelyek szerint Edessa egykori királyának, Abgarnak vagy Abgarusnak Jézus Krisztus kendőt küldött, amelyen rajta volt az arclenyomata. Ezt a ma is tisztelt szent tárgyat Szent Mandylionnak nevezik, amely sokban emlékeztet Veronika kendőjére. (Érdekes, hogy az ófrancia verses változat szerint Alexios éppen emiatt a kendő miatt választja Edessát utazása céljául.) Mikor már a szent tizenhét évet eltöltött ebben a városban, a templombeli képmás szólal meg és adja tudtára a sekrestyésnek, hogy szent ember lakik a templom falai között. A templomszolga erre be akarja vezetni a közösségbe, de Alexios megrémül és újra hajóra száll, ezúttal Szent Pál nyomán Tarsosba igyekszik eljutni. A változat sajátossága, hogy a szent családját is részletesen bemutatja Alexios otthonról való távozása után is. Mindez nyilván azt a célt szolgálta, hogy a történetet „olvasmányosabbá”, befogadhatóbbá válják, de ezáltal tudomásunkra jut az is, hogy Alexios életvitele olyan nagy hatással volt családjára, hogy vezeklésül, és fiuk elvesztése felett érzett bánatukban szülei is Istennek szentelték életüket. A szent felesége együtt lakik annak szüleivel és szűzies életet él. Alexios, mikor visszatér Rómába, a szülei házában kap szállást, ahol testének sanyargatása mellett a szolgák bántásait is el kell viselnie. Halála után azokról a feleségének adott tárgyakról ismernek rá, amelyeket életírásában is megemlíti. Felismerésekor Róma „királyai” is jelen vannak, sőt egy érsek is, akik tanúsítják, hogy Alexios valóban feddhetetlen életet élt, és egyedül ők azok, akik ki tudják venni a halott kezéből önéletrajzát. Ravatala mellett a legendákban szokásos csodálatos gyógyulások történnek, majd eltemetik a Szent Bonifác-templomban, amely később róla kap új nevet.

Edessa már az I. századtól kezdve keresztény város volt, majd a perzsa és arab hódítások után a várost a kereszties hadjáratok tették újra keresztény többségűvé a XI. században. Valószínűleg ebben az időben, zarándokok útján juthatott el a legenda Bizáncba, ahol

később a különböző szentlegendák (pl. Kunyhós Szent János) hatására bővült ki. A görög szöveg legrégebbi változatát valószínűleg a IX. században Josephus Hymnographius jegyezhette le, aki többségében négy versszakos ódákat tartalmazó himnuszgyűjteményéről ismert. A válogatás Szent Elek életéről is tartalmaz három költeményt, amelyeket latinra a bollandisták fordítottak és adtak ki Velencében 1639-ben. Symeón Metaphrastésnek is tulajdonítanak egy XII. századi történetváltozatot, amely több görög és latin változat kiindulópontja: előbb Agapios görög, majd Surius latin nyelvű legendagyűjteményében találjuk meg. A legendát tartalmazó kódex ÖNB MS 153 jelzetszámmal ma az Osztrák Nemzeti Könyvtárban található. A legenda névtelen szerző műveként is fennmaradt görög nyelven egy müncheni kódexben MS Cod. graec. 3. jelzetszám alatt.

A görög legendák ezen változata a már említett szír legenda bővülésére vezethető vissza. E bővülés időszaka többé-kevésbé meghatározható: az említett edessai Mária-templom a VI. század folyamán épült, a IX. századra pedig már kialakult a legenda azon változata, amelyre nagy hatással lehetett Johannes Calybita legendája. Kunyhós Szent János legendája ugyanis csaknem ugyanazokból az elemekből épül fel, mint Alexiosé (a szent anyja sokáig gyermektelen volt, hetente csak egyszer vett magához élelmet, a Szűzanya felfedte az emberek előtt szent életvitelét, koldusként élt szülei háza előtt, a szolgák rosszul bántak vele, halála után pedig kiderültek szent cselekedetei, stb.). Mivel a szerkezet más szentéletekben is fellelhető, különösen fontos az eredet kérdése. Arthur Amiaud szerint (aki elsősorban a szír változatokat vizsgálta) valamiféle „bizánci eredetiről” lehet szó, véleménye alapján a későbbi szír szövegek fele görög hatást mutat. Margarete Rösler Amiaud feltevései alapján a „bizánci eredeti” szöveg legfontosabb jellegzetességeiként az alábbiakat emelte ki: 1. Arkadios és Honorios császárok a történet elején és végén egyaránt szerepelnek; 2. a Rómában bevett ’pontifex maximus’ tisztségnév helyett az ἀρχιεπίσκοπος kifejezés

(többé-kevésbé az érseknek felel meg) használata; 3. az esküvő és a temetés egyaránt a Szent Péter-templomban történik; 4. meneküléskor a vőfély (παρὰνυμφίος) kíséri ki Alexiost Róma kikötőjébe. Ezek meghatározó tartalmi elemei (egymástól függetlenül) Josephus Hymnographius himnuszainak, két szír szövegváltozatnak, illetve a Rösler által kiadott görög nyelvű, „rövidebb” feldolgozásnak, amely a Marcianus Cod VII., 33. jelzetszámmal ellátott kódexben található. Rösler ugyanakkor kiemeli, hogy a fentiekből esetenként kevés maradt csak meg az egyes változatokban, például a vőfély alakja kiesik, illetve a Szent Péter-templomban tartott ceremóniák átkerülnek a Szent Bonifác-templomba.

A Symeón Metaphrastés által írt legenda sajátosságai is megtalálhatóak későbbi görög és latin Elek-legendákban. Az alábbi elemek tartoznak ide (M. Rösler alapján): 1. A vőfély hiánya; 2. Alexios Arkadios és Honorios császárok uralkodásának idején élt és halála pontos időpontja is ismert (március 17.). A későbbi legendákban a császárok neve (akár datálási célból) és tevékeny szerepük leírása többnyire megjelenik.

Az alábbiakban két görög nyelvű legendaváltozatot ismertetek röviden. Az elsőt Rösler közölte 1933-ban és a velencei könyvtárban található. A másik szöveg kritikai kiadását pedig a bollandisták adták közre (1900) három kódex alapján. (A kódexek jelzetszáma: Cod. Parisinus graec. 1538 (X. sz.); Cod. Vaticanus graec. 866 (XII. sz.); Cod. Baroccianus graec. 146 (XV. sz.)). A Rösler-féle szöveg a rövidebb legendaváltozatok csoportjába tartozik, és feltehetőleg a XII. században keletkezett. Szóhasználata közel áll a klasszikus göröghöz, de sok esetben az Újszövetség szókincséből is merít. Szír kölcsönzavak nem találhatók benne, szemben az Amiaud által vizsgált legrégebbi szír szöveggel, amelyben három görög szó is előfordul (τακτόν, παραμονάριος, ξενοδοχείον). Ebben a szövegben a szentnek nincs neve, egyszerűen „Isten embereként” hivatkoznak rá. A történet elemei megegyeznek a szír változatéval: a főhóst a vőfély kíséri

ki a kikötőbe, Edessába jutva a Mária-templomban húzódik meg, imádkozik és koldul, az alamizsnából azonban csak ételt vásárol, vizet a helyi forrásból vesz magához. A templomszolga háromszoros álombeli jelenés után végül az előcsarnokból bevezeti a templomba, ahol a szent elmondja neki az életét, majd később megbetegedik és meghal. A cselekmény alkotórészei mindvégig igen valószínűek, szinte csak a sírból való eltűnés tekinthető csodás elemnek.

A másik szövegvariáns hagyományozója a viszonylag korai, X. századra keltezett párizsi kódex. A kézirat keletkezésének ideje miatt felvetődött, hogy akár összefüggés lehet a legendaváltozat és Sergios metropolita Rómába érkezése között. A püspök ugyanis igyekezett elterjeszteni Alexios tiszteletét a Városban. E feltevést támogatnák a szövegben szereplő latin eredetű szavak is pl.: *ῥένδα*, *πράνδεον*, *οὐγκίας*, *ὀψικίου*, stb. Természetesen ezek a szavak más-képp is belekerülhettek a szövegbe, Rösler ugyanis említi, hogy bizonyos legendaváltozatokat latinból fordítottak vissza görögre, ami ugyancsak indokolhatja a latin elemek megjelenését. Ilyen lehet például a menyasszonyi búcsújelenetben a *ῥένδα* (öv) szó megjelenése. A legkorábbi görög szövegekben ugyanis *ζώνη* áll ezen a helyen: *εἰς ζώνην διδόναι* vagyis „tűpénzt adni” értelemben (tehát Alexios mintegy visszafizeti a hozományt). A *prosmonarios* szerepe csökken, csak az isteni akarat végrehajtója lesz, a királyoké viszont jelentősen megnő: már nemcsak a történet kronológiai keretét határozzák meg neveik, hanem tevékeny részesei lesznek a szent halála utáni történéseknek. Az élettörténetet tartalmazó írást ugyanis csak a királyok tudják kivenni Alexios kezéből, mintegy bizonyítékaul annak, hogy ők voltak Róma legjámborabb (*θαιότατοι*) uralkodói.

A X. századtól több görög és latin szövegben szerepel Szent Bonifác kápolnája, ahol Alexios megházasodott és amelyben el is temették. A kifejezetten görög jellegű Szent Bonifác-kultusz nem volt elterjedt Rómában, de a Sergios metropolitával az Aventinusra érkező görög szerzetesek templomukat Bonifácról nevezték

el. Szent Bonifác jelentősége ugyanis a görögök számára vetekeedett Szent Péter római tiszteletével. Ez az egyik oka annak, hogy a későbbi scriptorok Bonifác templomába helyezik a szertartásokat. Alátámasztja mindezt, hogy míg Szent Péter igen ritkán fordul elő görög szövegekben (leginkább a temetési rituálék kapcsán szokták említeni), Szent Bonifác annál gyakrabban, különösen a házassággal kapcsolatban. A szerzetesközösség munkája nyomán honosodott meg Rómában az addig ismeretlen legenda és kultusz, amely a XII. századra meglepő gyorsasággal terjedt el a városban.

A szír eredetű szent és legendája Bizáncba kerülése után vált ismertté, majd latin fordítása tette a nyugati egyházi szervezet egyik meghatározó szentjévé. A latin legendát követték az újlatin és egyéb európai népnyelvi szövegek, így megjelenik a középfelnémet, ófrancia, középgangol változatok mellett korai magyar szövegemlékeink között is. Bár Szent Elek kultusza napjainkra elhomályosult, sok templom és kápolna viseli nevét.

Bibliográfia:

- AMIAUD, A.: *La légende syraque de Saint Alexis L'homme de Dieu*. (Bibliothèque de l'École des Hautes Études LXXIX.) Paris 1889.
- GAIFFIER, B. de: *Note sur la date de la Légende greque de S. Alexis*. (Annalecta Bollandiana XIX.) Brüsszel 1900.
- ILLÉS Gy.: *Szent Elek legendáink és az Elek legenda forrásai*. Budapest 1913.
- PUSKÁS B.: A nem kézzel festett Krisztus-arc ábrázolások és a kárpáti régió középkori ikonfestészete. *Athanasia* 20. Nyíregyháza 2005, 49-59.
- RÖSLER, M.: Aexiusprobleme. *Zeitschrift für romanische Philologie* 53 (1933) 508-528.
- RÖSLER, M.: Die Fassungen der Alexiuslegende mit besonderer Berücksichtigung der mittellenglischen Versionen. *Wiener Beiträge zur englischen Philologie*. Bécs-Lipce 1905.
- Stebbins, C.E.: Les origines de la légende de Saint Alexis, *Revue belge de philologie et d'histoire* 51. 3. (1973) 492-507.

STOREY, C.: An annotated Bibliography and Guide to Alexis Studies (La vie de Saint Alexis). *Histoire des idées et critique littéraire* 251 (1987) 65-66.

Júlia KERESZTÉNY

The Legend of Saint Alexius

The life of Saint Alexius is one of the most famous legends and it is also one of the legends which was translated to many languages in the Middle Ages. In this paper I present the origin of this legend, the universal and unique attributes of the polyglot versions and the Hungarian textual tradition. In my research I tried to answer the questions how popular was the legend, what presumably can be produced by the common motives and their interpretation, and what motives increased due the time from the earliest Syrian to the first modern language versions.

Vie de Saint Alexis:

Az antik regényelemek továbbélése egy szentéletben *

Jean Bodel XIII. századi szerző *Szászok éneke* (*Chanson des Saisn*) című geszta-énekének előszavában a következőt olvashatjuk: «Ne sont que.III. matieres a nul home antandant: De France et de Bretagne et de Rome la grant.» Jean Bodel tehát a korabeli francia műveket tartalmuk szerint három csoportra osztja: állítása szerint a geszta-éneket a „matière de France” vagyis a Nagy Károlyhoz és frankhoni utódaihoz kapcsolódó témák határozzák meg, míg a regények a „matière de Bretagne” és a „matière de Rome”, vagyis a római és a kelta hagyományokból táplálkoznak. Az irodalomkritika ezt a hármas felosztást sokáig nem kérdőjelezte meg. A legújabb kutatások azonban arra világítanak rá, hogy egyéb hatásokkal is számolnunk kell, többek között a Bizánc felől érkező közvetett vagy

* A tanulmány a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH, NN 124539 sz. *Társadalmi kontextus a szövegkritika tükrében: Bizáncon innen és túl* című pályázatának támogatásával készült.

közvetlen hatásokkal. Egedi-Kovács Emese meghatározása szerint a bizánci hatás többféle formában is tetten érhető a középkori francia elbeszélésekben, elsősorban a regény műfaján belül. Számos műben megtaláljuk a jellegzetes görög-bizánci szerelmi és kalandregények tematikáját, melynek legfőbb ismérve, hogy – az udvari regénytől eltérően – a főszereplő pár már a mű legelején egymásra talál, s ezt követően hosszú elszakíttottság és számos kaland következik, míg végül ismét egymásra találhatnak. Példaként említhetjük a *Floire és Blanchefleur*, az *Erec és Enide*, az *Aucassin és Nicolette*, vagy az *Amadas és Ydoine* című regényeket, amely művek épp ezen tematikai sajátosság alapján nehezen illeszthetők az udvari regények sorába. A francia regények egy másik csoportjában maga a történet játszódik Bizáncban. Példaként említhetjük a *Cligès*, a *Partonopeus de Blois* (EGEDI-KOVÁCS 2012, 47–69), vagy a *Florimont* című regényt. Ez utóbbi szerzőjéről feltételezhető, hogy Bizáncban hosszabb időt töltött el, sőt a vulgáris görög nyelvet is elsajátította. Talán még ennél is érdekesebb azonban azon francia regények sora, amelyek alapjául egy Szent – legtöbb esetben bizánci eredetű – életrajza szolgál, amely kiegészülve a görög-bizánci regények jellegzetes motívumaival, kalandokat és regényes fordulatokat felvonultató izgalmas elbeszéléssé formálódik. A legismertebb, és a későbbiekben a francia regény kezdeteit is meghatározó mű *Tyrosi Apollonius története*. A latin változatról feltételezhető, hogy egy mára elveszett görög regény adaptációja. Ugyanakkor a műben a kereszténység hatása is markánsan megmutatkozik, sőt a különféle változatokban a történet egyre inkább hagiográfikus jelleget ölt. Ennél a műnél tehát a folyamat oda-vissza lejátszódik: görög regényből alakul át szentéletté, majd később ismét család- és kalandregénynyé. A hagiográfiai irodalom és a hellénisztikus kori regényirodalom közötti szoros kapcsolatra már Kapitány István is felhívta a figyelmet. Megállapítása szerint a hagiográfiai irodalom valójában a görög regényirodalom szerves folytatásának tekinthető, egyfelől

a motívumkészlet átöröklődése révén, másfelől a populáris, szórakoztató jelleg tekintetében, amely a szentéleti irodalmat – vallásos tartalma ellenére – éppúgy jellemezte (KAPITÁNYFFY 1989, 53). A középkori francia művek között több, szentéletből átalakult regényes elbeszéléssel találkozunk. A legkorábbi példa a 11. században írott *Vie de Saint Alexis*, vagyis Szent Elek élete, amelyet dolgozatomban részletesen elemzek. Gautier d’Arras 1176-ban írott *Eracle* című regényében szintén hangsúlyos szerepet kap a hagiografikus jelleg (a mű főhőse bizánci császár lesz, és birodalma számára visszaszerzi a keresztet). A 12. századi *Guillaume d’Angleterre* című regény Szent Euszták legendájának világi változata, amelynek központi témája egy család tagjainak elszakíttottsága, majd kalandok és megpróbáltatások hosszú sora utáni egyesülése. E sorba illeszkedik még *Barlám és Jozafát* története, amely szintén magába foglalja a szerelmi regények összes tematikai és strukturális jellegzetességét. Már címében is feltűnő, hogy – a görög regényekhez hasonlóan – egymás mellett szerepel a két főhős neve, jelezve ezzel is, hogy a történet egyben szerelmi, vagy legalábbis a szeretetet és ragaszkodást középpontba állító regény, amely az aszkéta remete és az újonnan megtért ifjú kapcsolatát beszéli el (JOUANNO 2000, 61). Habár kezdetben sokkal inkább mesére, mint regényre emlékeztető jellegzetességeket találunk benne, a végére más megvilágításba kerül az egész történet. Az elbeszélést átszövő legfőbb szerelmi regény-motívumok a következők: az első találkozáskor létrejött egymás iránti szeretet, az elválás következtében kialakult lelki gyötrelmek (a görög szerelmi regényeket idézik a Jozafát két sétája során használt szavak, és azoknak az érzéseknek *πάθος έρωτικόν* jellemzői, amelyek kínozzák, úgy mint a sápadtság, sorvadás vagy a szédülés), egymás megajándékozása az elválás pillanatában, a testi kísértések, az egymásra találás. Jozafát legfőbb vágya, hogy együtt haljanak meg, amit az Úr nem teljesít, ám a történet végén egy helyre temetik el őket (a „közös sír” motívumát a későbbiekben még részletesebben elemzem).

A Barlám és Jozafát közötti szeretet már legelső találkozásukkor megmutatkozik, és a „szerelmi vallomás” vezérmotívuma – a szeretett személlyel való együttélés óhaja – végigvonul az egész regényen.

Előadásomban egy konkrét példán, a már említett Szent Elek történetének legkorábbi ófrancia változatán keresztül szeretném bemutatni az imént részletezett jelenséget: miképpen alakul át egy viszonylag szárazon megírt szentélet regényes fordulatokkal és érzelmes lírai betétekkel gazdagított elbeszéléssé.

A legenda keletkezése és változatai

A nyolc ismert szír eredetű Szent Elek legenda legkorábbi változata valószínűleg a Kr. u. V. században keletkezhetett (KERESZTÉNY 2016, 173–174). A hét fennmaradt változat közül három az V. század vége és a VI. század közötti időszakra datálható. Ezen kéziratokban a történet egyszerűsége dominál: az elbeszélésben Alexios csupán Edesszáig jut el, és itt is hal meg. Jelentős eltérést mutat a későbbi, IX–XIII. századokból fennmaradt négy kézirat szövegvariánsa. Ezekben erőteljes egyezés mutatkozik a görög-latin legendaváltozatokkal.

A különféle regényelemekkel kiegészült görög változat, amelyet Keresztény Júlia vizsgált és fordított magyarra, feltehetően a X. században keletkezett (KERESZTÉNY 2016, 173–186). A korábbi szír változatokhoz képest a görög elbeszélésben Alexioson kívül a többi szereplő is nevet kap (az apát Euphémianosnak, az anyát Aglaisnak hívják). Alexios menyasszonyának nevét elsőként az *Acta Sanctorum*-ban megőrzött IX. századi latin nyelvű változatban találjuk: a lányt az elbeszélés Adriatica néven említi. Tekintve, hogy a szereplők közül egyedül ő kap latin nevet, egyértelmű, hogy ez egy későbbi, latin betoldás.

A latin változatok közül a leghíresebb a *Legenda Aurea*-ban, Jacobus de Voragine XIII. századi szentélet gyűjteményében olvasható.

A latin nyelvű Elek-legendák közül fontos még kiemelni az ún. müncheni változatot. A két változat a történet szempontjából megegyezik, leginkább nézőpontjuk az, amely megkülönbözteti őket egymástól. A *Legenda Aurea* az egyházi személyek méltóságát emeli ki, a hangsúlyt az aszketikus, erkölcsös életmódra helyezi. A müncheni szöveg ezzel szemben jóval érzelmesebb, a lírai jelene-
teket domborítja ki. A legkorábbi ófrancia változat szempontjából az említett latin változatok kevésbé mérvadóak, hiszen ezek mind később keletkeztek. Fennmaradt ugyanakkor Szent Elek életéről egy korai, latin nyelvű verses változat is *Deus pater indigne* kezdettel, amely ugyanazt a versformát követi, mint az ófrancia *Vie de Saint Alexis*. A latin vers három kódexben maradt fenn, többek között a 828-as jelzetű vatikáni kéziratban. Ezzel a kéziratváltozattal a későbbiek során szeretnék foglalkozni: az átírást követően a latin szöveget az ófrancia szövegváltozattal vetném össze és elemezném filológiai szempontok alapján. A latin és a francia szöveg összehasonlítása már csak azért is érdekes lehet, mivel egyelőre nem eldöntött tény, vajon a latin változat keletkezett korábban és szolgált modellként a francia szöveg megírásához, vagy éppen fordítva.

A görög szerelmi regény jellegzetességei

Mielőtt az ófrancia változat elemzésére áttérnék, néhány szót szeretnék ejteni a görög szerelmi regények jellegzetességeiről. A görög-bizánci regények cselekményének középpontjában a szerelmespár áll, ezt sugallja legtöbb esetben már a cím is (SZEPESSY 1987, 35). Mindketten erkölcsösek, makulátlanul tiszták. Egymás iránti szerelmük az első pillanatban lángra lobban, a sors azonban már a kezdetekkor közbeszól és elszakítja őket egymástól. Ezután kalandok hosszú sora következik, amelyek egyszersmind a fiatalok szerelmét és egymás iránti hűségét is próbára teszik, amíg a történet

végén a szerelmesek ismét egymásra nem találhatnak. A görög-bizánci regények motívumait Hunger gyűjtötte össze 12 pontban (EGEDY-KOVÁCS 2012, 48). Ezek közül a legjellegzetesebbek: a történet elején megkötött házasság, a kényszerű különválás, a bolyongás, kalandok sorozata (tengeri utak, hajótörés, vihar, tetszhalál stb.), majd a szerencsés végkifejlet, a különféle féleértések után a családtagok boldog egymásra találása. Úgy tűnik ezen motívumok közül jó néhányat megtalálunk a *Vie de Saint Alexis*-ben is, azonban némileg átalakított, újraértelmezett formában.

A Vie de Saint Alexis és a görög regénymotívumok

A későbbi latin változatoktól eltérően, amelyekben – a korai szír változathoz hasonlóan – a vallásos színezet, és a tanító szándék dominál, az ófrancia változatban a regényes elemek, az érzelmektől átítatott lírai betétek kerülnek előtérbe. Noha a szentélet műfaji jellegzetessége nem tenné lehetővé, hiszen nem egy szerelmespár kalandjait, hanem egy szent életét, Istenhez való megérkezését beszéli el, a *Vie de Saint Alexis*, úgy tűnik, mégis követi a szerelmi regények jellegzetes tematikáját. A mű elején szerepel a házasság motívuma és a pár különválása, noha mindez fordított jelleggel: Elek csupán szülői nyomásra nősül meg, a különválás pedig nem a sors szeszélye folytán következik be, hanem Elek maga dönt úgy, hogy a nászéjszakán megszökik, a hitvesi kötelék helyett Isten szolgálatát választja. A történet végén a házaspár végül mégis egymásra talál, noha nem a földi síkon: haláluk után Isten szeretetében egyesülnek.

Meg kell említenünk, hogy a történet elején találunk néhány olyan motívumot is, amelyek folklór motívumnak tekinthetők. Így például a gyermek születését megelőző nehézségek, a pár terméketlensége. A meddőség tematikája az elbeszélés további részében is tetten érhető, metaforikusan értelmezhető a földi szerelem meddő

jellegére is. A meddőség motívuma nem csupán a regény elején jelenik meg, Elek felesége is földi mércével mérve meddő életet kényszerül élni: férje távozása után magára marad, s nem csupán gyermeke nem születik, de a földi örömek minden más formájától is megfosztatik. Elek elvesztése miatt érzett mérhetetlen bánatukban a szülők és az elhagyott feleség az aszketikus életmódot választják. Elek anyja mondja ki a történetben: számukra tilos boldogságot érezni mindaddig, míg fiukat viszont nem láthatják. A többi változattal ellentétben, ahol mindezt az elbeszélésből tudhatjuk meg, az ófrancia szövegben az édesanya szájából hangzik el a megrendítő elhatározás, amely a szövegnek drámai jelleget kölcsönöz. Az elhatározás a mű valódi mondanivalója fényében természetesen egész más megvilágításba kerül: épp az önként vállalt önmegtartóztatás és a szenttel való szoros lelki közösség az, ami végül mindnyájukat elvezeti az üdvözlésre, és végső soron újra egyesíti a családot. A történetben tehát a szerelmi regények tematikai elemei rendre megjelennek, még a szerelmi szál sem marad el, csupán egy magasabb lelkiség síkján bontakozik ki s nyer ezáltal új, spirituális értelmet.

Az elválás és az utazás motívuma

Az elválás motívuma és az azt követő aszketikus létforma a többi fennmaradt változatban is megjelenik. Mégis úgy vélem, az értelmezés tekintetében mutatkozik némi különbség. A szír, görög, latin és magyar változatokban Elek önsanyargatása nem a kedvestől való elválás miatt érzett szomorúság következménye, hanem az afölött érzett fájdalom, hogy napjait a földi élet szűkösségében kénytelen leélni. Az önsanyargató étellel kívánja bizonyítani Isten előtt, hogy alkalmassá vált a szentségi életre, egyúttal környezete számára bizonyosságot tesz arról, hogy a valódi boldogság és örömek csak

Istenben és Isten szeretete által létezhetnek. Ez az *exemplum* valódi mondanivalója. Ezzel szemben, úgy vélem, a francia változat nem zárja ki teljes mértékben a földi szerelem létjogosultságát, csupán annak módját kérdőjelezi meg. Nem egyértelmű, hogy Elek aszketikus életmódjában mekkora szerepet játszik a kedvestől való elválás miatt érzett fájdalma. Ebben az olvasatban az utazás motívuma is kettős: feltételezhetjük, hogy Elek nem képes választani a szerzetesi élet és a földi szerelem között, ezért inkább elmenekül. Mégis az élet úgy hozza, hogy visszakérül szülei és kedvese házába. Ott végül megnyugodva látja, hogy hitvese megfogadta tanácsát, vagyis hite bizonyosságot nyer a lány tisztaságában, hozzá való hűségében. Ezt erősíti meg, hogy a levelet halála után csak a feleség képes kivenni Elek kezéből. Az utazás motívuma ezzel szemben a többi, *exemplum*-jellegű változatban a szentté válás útját, stációit, s beteljesülését mutatja be. A szent szenvedésekkel teli élete az egyház tanításai által nyer igazi értelmet: ezáltal a papírra vetett történet is csak az egyház és az ország szellemi vezetőjét illetheti, Elek kezéből a levelet csak az érsek és Róma „királyai” tudják elvenni.

Viszontagságok, és veszélyek

Elek élete során többször kerül konfliktushelyzetbe. Először szülei révén, akik nem értenék meg őt és választott útjától megkísérelnék eltántorítani. Elek számára egyedüli megoldásnak a szökés látszik, a nászéjszakán titokban elhagyja a szülői házat. A menekülés motívuma, igaz fordított módon, a történetben később is megismétlődik: a szír változaton kívül valamennyi szövegben szerepel az a jelenet, amikor a templomi szolga isteni sugallatnak köszönhetően felismeri, hogy a szerencsétlen koldus valójában „Isten embere”. Elek korábbi döntését tekintve ez a fordulat akár örömteli is lehetne, hiszen éppen azért hagyott hátra mindent, hogy Isten embere lehessen. Ő maga ezt mégis fenyegetésként éli meg, és sietve ismét

hajóra száll. A megváltozott szelek szeszélye folytán azonban ismét Rómában találja magát. A görög regények jellegzetes motívuma, a főszereplőkre leselkedő veszélyek, amelyek miatt a fiatalok újra és újra menekülni kényszerülnek, ebben a történetben is megjelenik, de újfent más dimenzióban. A veszély sohasem valós, hacsak nem Elek lelki üdve szempontjából. Az utazások egyébként ebben az elbeszélésben is egyfajta strukturáló szereppel bírnak. A tizenhét éves periódusok, amelyeket hajóutak választanak el egymástól (Elek 17 évet tölt Edesszában, majd újabb 17 évet a szülői házban anélkül, hogy bárki felismerné (EGEDI-KOVÁCS 2012, 48) egyfajta periodikusságot, és szimmetrikus jelleget kölcsönöznek az elbeszélésnek. Egy másik szintén jellegzetes motívum a tévedésből, egymás fel nem ismeréséből adódik: a szereplők, noha hosszú időn keresztül egy helyen tartózkodnak, mégsem ismerik föl egymást.

Szent Elek legendájának elbeszéléstechnikája

Mint korábban említettem, csupán egy korai latin változat és az ófrancia *Vie de Saint Alexis* keletkezett verses formában, a többi prózai szöveg. A forma megválasztása mindenképp elgondolkodtató. A vers, mint lírai műfaj lehetőséget teremt az érzelmes jelenetek hatásosabb kibontására. A prózában írt, szárazabb elbeszélés elsősorban az értelemre hat, a legenda tanulságára hívja fel a figyelmet, míg a verses forma – a templomi szenténekekhez hasonlóan – a szívre, az érzelmekre gyakorol hatást, átélhetőbbé, és nem utolsó sorban élvezetesebbé teszi a szent életútjának olvasását, hallgatását. Talán ez lehetett a cél a verses változat elkészítésekor.

A mű narratológiai szempontból is tartalmaz érdekes mozzanatokot. A történet több síkon mozog. A francia változatban Alexioszon kívül csak a szülőknek van neve. Az egyes szám harmadik személyű elbeszélést olykor párbeszédek szakítják meg.

Elek Rómából való menekülése után a történet két szálon folytatódik tovább. Egyrészt Elek útját követhetjük Rómából Edesszába, majd Edesszából ismét vissza Rómába, másrészt – ezzel párhuzamosan – a szülők és az elhagyott feleség életébe is bepillantást nyerhetünk. A történet akkor válik igazán érdekessé, amikor Elek visszatér a szülői házába anélkül, hogy kilétét felfedné. A két szál ekkor összetalálkozik, s innentől a narrátor Elek szemszögéből látatja az eseményeket. A történet csúcspontja Elek levele szüleihez és hitveséhez, amelyben elbeszéli mindazon megpróbáltatásokat, amelyeken távozása után keresztülment. A levél valójában történet a történetben, egyfajta kicsinyítő tükör, francia terminussal élve *mise en abyme*. (BAL 1978, 116-128). A tükörtörténet többféle funkciót is betölthet. Egyfelől tömörítő jellege révén megerősítheti, vagy épp ellenkezőleg elhomályosíthatja a mű mondanivalóját. A levél tartalmát az *Acta Sanctorum*-ban olvasható latin változatok röviden elbeszélik, a francia változatban azonban a levél tartalmára az olvasó csupán a szülők és a feleség reakcióiból következtethet. A levél által létrejövő tükörtörténet ebben az esetben csak a diégézis szintjén fontos, hiszen az olvasó pontosan ismeri Elek történetét, életútját, új információval tehát nem szolgál. Nem vetíti előre sem a történet későbbi eseményeit, s nem világít rá mélyebb összefüggésekre sem. Egyetlen funkciója, hogy a történetben az anagnórisist (ἀναγνώρισις), vagyis a felismerést, a szereplők egymásra találását elősegítse. Ugyanakkor a levél a történet drámai végkifejletének fontos eleme. Egyfelől a szent életének periodikusan strukturált történetét fűzi egybe, összegzi azt, másfelől fokozatosan készíti elő a történet fájdalmasan szomorú végkifejletét: Elek élete második felében mindvégig családjá mellett élt, megalázó körülmények között, saját apja házának lépcsője alatt tengődő koldusként anélkül, hogy bárki felismerte volna. A görög regények hagyományos anagnórisis-ától merőben eltér ez a jelent: boldog családgyesítésről szó sem lehet, hiszen Elek, mikor levelét megtalálják, már nem él.

A család egyesülése azonban mégsem marad el teljesen: a francia szerző a többi változattól eltérően – a szomorú befejezést némi-képp enyhítendő – a mű utolsó soraiban megjegyzi, hogy a szülők és a feleség haláluk után Eleknek köszönhetően szintén üdvözültek, s a menyekben azóta is boldogan élnek.

Összességében tehát úgy gondolom, a XI. századi ófrancia változat sok hasonlóságot mutat a görög szerelmi regényekkel, azok motívumaiból többet átvesz, azonban újraértelmezett formában. A történet házassággal, majd a pár különválásával kezdődik, s az elbeszélés végéről sem hiányzik a pár újbóli egymásra találása, igaz, mindez csak spirituális értelemben történik meg. A változást, és az ezzel járó megpróbáltatásokat nem a sors (tyché), hanem a szereplő maga idézi elő, s minden egyes nehézség az útkeresés részeként jelenik meg. A kalandok sorozatát nem külső hatás, hanem egyfajta belső motiváció indukálja. A görög regényekből megszokott, a történetet előmozdító álmok és jóslatok szerepét, itt a levél veszi át, amely a történet végkifejletének szempontjából válik meghatározó mozzanattá. A görög regényeknél megszokott szerencsés végkifejlet azonban elmarad, a szereplők egymásra találása és boldog együttléte csupán a lelki síkon valósulhat meg.

Bibliográfia:

- Bal, M.: Mise en abyme et iconicité. *Littérature* 29 (1978) 116-128.
- Egedi-Kovács, E.: *La «morte vivante» dans le récit français et occitan du Moyen Âge.* (Tálatum sorozat) Budapest 2012.
- Kapitánffy, I. – Caruha, V. – Szabó K.: *A bizánci és az újjörög irodalom története.* Budapest 1989.
- Keresztény, J.: Szent Elek legendája. *AntTan* 60 (2016) 173-186.
- Szepessy T.: *Héliodóros és a görög szerelmi regény.* Budapest 1987.
- Jouanno, C.: *Barlaam et Joasaph: une aventure spirituelle en forme de roman d'amour.* (PRIS – MA, t. XVI/1) Janvier – Juin 2000, 68-76.

Dominika KOVÁCS

Vie de Saint Alexis.

The Survival of Ancient Romance Elements in a Holy Vita

In my paper I aim to demonstrate through the earliest Old French version of Saint Alex's story how a relatively dryly written sacred vita can transform into a narrative enriched by romantic turns and emotional lyrical inserts.

SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM

OFFICINA FÖRSTERIANA

Druidizmus az új kutatási eredmények tükrében

Sokakat, köztük tudományos kutatókat is érdekel a druidizmus, azonban a téma koránt sincs annyira feltárva, mint azt a rá irányuló figyelem alapján várnánk. Tanulmányomban a galliai druidákkal, illetve a druidák szakirodalomban megjelenő képével fogok foglalkozni. Előbb kitérek a témával kapcsolatos nehézségekre, majd a druidákra vonatkozó latin és a görög forrásokat elemzem (Strabón, Diodóros Sikeliótés, Julius Caesar, Pomponius Mela és idősebb Plinius szövegeit), és kísérletet teszek annak a kérdésnek a megválaszolására, vajon teljes mértékben helytálló-e a druidák és a druidizmus jelenlegi interpretációja. Mindezek után felvetem a kérdést, hogy mennyire állja meg a helyét az a szakirodalmi nézet, miszerint a druidák végezték el az emberáldozatokat, illetve hogy ténylegesen hozzájuk köthető-e az áldozatok legyilkolása, végül Pomponius Mela druidákról szóló passzusaival foglalkozom részletesebben. Mela munkájának értékelése számos okból téves alapokon nyugszik, holott a szerző kulcsfontosságú szerepet

játszhat az ókori druidák Kr. u. 1. századi tevékenységének jobb megismerésében.

A druidizmus és a druidák kutatása igen komoly kihívást jelent mind a hazai, mind a nemzetközi kutatásnak. A téma tudományos irodalma óriási. Nemcsak a cím szerint is a druidákkal foglalkozó könyvek és tanulmányok lehetnek fontosak, hanem figyelembe kell vennünk a kelta társadalomról szóló tanulmányokat, a kelta vallással foglalkozó vallástörténeti munkákat, ezen területek régészeti katalógusait, a néprajzi hagyományokat, illetve a filológiai és nyelvészeti eredményeket is. Ez felveti az interdiszciplináris megközelítés szükségességét, a régészek, történészek, nyelvészek és filológusok eredményeinek egyidejű figyelembevételét. Jellemző azonban a téma kutatására, hogy az egyes megközelítések képviselői nem veszik figyelembe az egyéb kutatási területeken elért eredményeket. A problémát növeli, hogy gyakran vitatott a források értelmezése is, ami elsősorban annak köszönhető, hogy többen csak néhány részlet kiragadásával szeretnének megoldani egy-egy általuk vizsgált kérdést, a szöveggörnyezetet figyelmen kívül hagyják, a forrásoknak pedig csak bizonyos szakaszait vetik össze egymással. Ennek köszönhetően a most tárgyalt két probléma még mindig megoldatlan.

Druidák a görög források alapján

Elsőként tehát arra a kérdésre keressük a választ, hogy megállja-e a helyét az a szakirodalmi nézet, hogy a druidák feladata volt-e az áldozati állatok vagy az emberáldozatok megölése. Célszerű a téma vizsgálatát a görög források áttekintésével kezdenünk. Strabón munkájában három részre osztja a galliai szellemi elitréteget: a bárdokra, a jósokra és a druidákra (Str. 4. 4. 4). A szerző ezekről az osztályokról a következőt állítja: *A bárdok énekesek és költők, a jósok az áldozatok bemutatói és a természet bűvárai, a druidák pedig*

a természet bűvárlatán kívül erkölcsbölcselettel is foglalkoznak. Mint láthatjuk, az idézett szakaszban nem merül fel, hogy a druidáknak bármiféle közük lenne az emberáldozatok bemutatásához, a szerző azonban néhány bekezdéssel később felsorolja a kelta emberáldozatok formáit, majd megjegyzi, hogy a kelták nem áldoztak a druidák nélkül. Az emberáldozat formáival kapcsolatban szintén tévesnek tűnik az a szakirodalmi értelmezés, amely az *ἀνασταυρόω* igét (Str. 4. 4. 5) keresztre feszítésként értelmezi (HÄUSSLER 2014, 38), az ige ugyanis karóba húzást is jelent, Diodóros azonban hasonló szövegkörnyezetben (Diod. Sic. 5. 32. 6) a kizárólag karóba húzást jelentő *ἀνασκολοπιζω* igét használja. Visszatérve fő témánkhoz: a kelták tehát nem áldoztak druidák nélkül. Joggal tehetjük fel akkor a kérdést, hogy milyen szerepe lehetett a druidáknak ezekben az áldozati szertartásokban. Strabón ugyanis egy szóval sem említi munkájában, hogy az áldozatbemutatókat a druidák végeznék, sőt – miként az imént láthattuk (Str. 4. 4. 4) – az áldozatbemutatókat nem a druidákhoz, hanem a jósokhoz kötötte. Mindezt alátámasztja Diodóros Sikeliótés is. Diodóros szintén megjegyzi, hogy a druidák nélkül nem mutatnak be áldozatokat (Diod. Sic. 5. 31. 4), azonban ő az áldozatok legyilkolását egyértelműen a *μάντις*-okhoz, vagyis a jósokhoz köti (Diod. Sic. 5. 31. 3). A Diodóros munkájában szereplő *μάντις*-ok feltehetően ugyanazt a csoportot jelentik, melyet Strabón jósoknak nevezett. A görög források tehát egyértelműen ellentmondanak a közkeletű szakirodalmi nézetnek.

A latin nyelvű források druida-képe

Most áttérünk a latin nyelvű források elemzésére. A *De bello Gallico* vonatkozó szakasza Szepessy Tibor fordításában a következőképpen hangzik: *A druidák a vallási ügyekkel foglalkoznak, ők mutatják be a közösség és az egyének áldozatait, ők adnak felvilágosítást*

vallási kérdésekben (Caes. Gall. 6. 13). Elképzelhetőnek tartom, hogy ez a fordítás a druidákkal kapcsolatos közkeletű eredményekre támaszkodik, azonban a latin szövegben szereplő *procuro* ige nem feltétlenül jelenti azt, hogy a druidák végzik el, vagy mutatják be az áldozatokat, ha az ige *'kormányoz', 'felügyel'* jelentéséből indulunk ki. Az idézett szakasz fordítása tehát a saját interpretációmban így szólna: *ők felügyelik a magán és a közáldozatokat*. Caesar azonban másutt is foglalkozik az emberáldozatokkal. A másik ide vonatkozó részlet a 6. könyv 16. *caputjában* az *administrique ad ea sacrificia druidibus utuntur* tagmondat, amit Szepeßy a következőképp fordít: *melyet aztán a druidákkal végeztet el*. E mondat állítmánya az *utuntur*, és értelmezésemben a *druidibus* ablativus értelmezője az *administris*, ami lehetővé teszi a következő fordítást: *ezekhez az áldozatokhoz a druidákat használják segítőként*. A vonatkozó Caesar-szakaszok itt ismertetett fordítása alapján tehát megállapítható, hogy a szakirodalomban elterjedt nézettel szemben Caesar sem köti egyértelműen a druidákhoz az áldozatbemutatókat.

Hasonló a helyzet idősebb Plinius esetében is. A szerző a *Naturalis Historia* 16. könyvében leír egy speciális szertartást, melynek során a szakirodalom szerint a druidák fagyöngyöt gyűjtenek, majd áldozatot mutatnak be (Plin. Nat. 16. 44. 95). Ez az olvasat azonban szintén megkérdőjelezhető. Plinius ugyanis csak az áldozatbemutató előtti szakaszokban beszél a druidákról. A tárgyalt szakasz elején a szerző a druida elnevezés eredetét boncolgatja, és tulajdonképpen egy hiedelemmel kapcsolatban hivatkozik rájuk. Az minden további nélkül elképzelhető, hogy az *admovent* és a többi többes számú igealak a druidákra vonatkozik, azonban az áldozati állatok legyilkolásáról szóló mondatokban Plinius új alanyként a *sacerdot* kezdi használni. Ezt követően az *immolant* a szertartáson résztvevőkre utalhat, azonban a *sacerdos* említése miatt elképzelhető, hogy a szertartáson a druidák és a jósek is jelen voltak, tehát az *immolant* nem vonatkoztatható egyértelműen a druidákra, ezért lehetséges,

hogy ezen a ponton Plinius összemosta a druidák és a jósök szertartáson belüli feladatköreit.

Végezetül térjünk át Pomponius Mela *De chorographiá*jára. Mela a 3. könyvben említést tesz az áldozatbemutatásokról, azonban szemmel láthatóan nem köti hozzájuk a druidákat. A druidák csak később, az oktatással kapcsolatos tevékenységek kapcsán bukkannak fel a szerző leírásában. Az áldozatbemutatásokról szintén elterjedt kelta szokásként beszél. Fontos azonban megjegyezni, hogy Mela adatainak értelmezése más szempontokból is problémákat vet fel. Egyesek a 3. könyv 19. *paragraphus*ában található *clam aut in spectu, aut in abditis saltibus* szavakat a kontextusukból kiragadva úgy értelmezik, hogy a druidák tevékenységüket titokban folytatják, ezt az olvasatot pedig Claudius druidák ellen hozott törvényével támasztják alá (Wiśniewski 2007, 148-149). Ez az értelmezés a tagmondat szöveggörnyezetét is figyelembe véve nem meggyőző. Ha a mondat egészének értelmét nézzük, egyértelmű, hogy a 3. könyv 19. *paragraphusa* a druidák oktatására, nem pedig a válás gyakorlására vonatkozik. Megjelenik továbbá a szakirodalomban az a nézet is, hogy Mela druidákról szerzett ismereteit Caesartól vette át, alaposabb összevetés során azonban kiderül, hogy Caesar és Mela leírása számos ponton különbözik. Az igaz, hogy a druidák oktatásával kapcsolatban Mela felhasználhatta Caesar *De bello Gallicó*ját, ugyanis mindkét szöveg megemlíti, hogy a druidákat mintegy húsz évig oktatják, mint ahogy azt is, hogy komoly csillagászati és geográfiai ismeretekkel rendelkeznek, de további hasonlóságokat a két szöveg nem tartalmaz. Annál több eltérés mutatkozik közöttük. Az áldozatbemutatások kapcsán Caesar még emberáldozatokról beszél, Mela korábban, mint ahogyan a szöveg is tanúsítja, ez a szokás már háttérbe szorult. Megjelenik azonban az áldozati állatok megcsonkítása (Mela 3. 18), amire Caesar *De bello Gallicó*ja még csak említésszerűen sem tesz utalást, Mela tehát aligha vehette volna át ezt az adatot Caesar munkájából. További eltérések vannak

a druidák oktatásával kapcsolatos adatokban is. Míg Caesar hosszasan értekezik arról, hogy a druidákat szóban hagyományozódó ismeretekre tanítják, Mela ezzel nem foglalkozik. Eltérések figyelhetők meg a *De bello Gallico* és *De chorographia* druidáinak túlvilágfelfogását illetően is. Míg Caesar munkájában lélekvándorlásról beszél, addig Mela szerint a holtakra a *mánoknál*, vagyis a túlvilágon egy új élet vár, ezért eltemetik velük használati tárgyaikat, sőt, néhány kirívó esetben a holtat valamelyik hozzátartozója is követhte halálba, hogy együtt élhessenek tovább (Mela 3. 19). Fontos kiemelni, hogy míg a Kr. e. 1. századi munkákban minden szerző kiemeli a druidák adminisztrációban, bíraskodásban és diplomáciában játszott szerepét, Mela ezekről említést sem tesz. E tény noha betudható annak, hogy Mela nem tartotta fontosnak e funkciók kiemelését, az is lehetséges, hogy Mela korára a galliai druidák elvesztették ezen feladatkörüket, ami összefüggésben állhat azzal, hogy a római állam aligha engedte meg, hogy egy eltérő kultúra papjai bíraskodjanak a birodalom egy régebben romanizált területén.

E különbségek összességében nézetem szerint arra mutatnak, hogy nem támasztható alá az a szakirodalmi nézet, mely szerint Mela druidákról szóló passzusai kizárólag Caesar *De bello Gallico*-ján alapulnak, mint ahogy az sem, hogy Mela munkája nem közöl új ismereteket az 1. századi druidákról.

Összegzés

Összegzésként elmondható, hogy a druidák szakirodalomban megjelenő képe több helyen pontatlan, mivel a források alapján korántsem egyértelmű, hogy az áldozati állatok és az emberek legyilkolása a druidák feladata lett volna, éppen ezért szükség van a kép további árnyalására. Megemlítendő továbbá, hogy Pomponius Mela *De chorographiája* vonatkozó szakaszának értelmezése több szempontból

téves, mivel a szerző semmiféleképpen sem utalhat Claudius törvényeire, továbbá kizárható, hogy állításait egy az egyben Caesartól vette volna át.

Bibliográfia:

- Brodersen, K.: *Pomponius Mela: Kreuzfahrt durch die Alte Welt*. Darmstadt 1994.
- Häussler, R.: Manipulating the Past. Re-thinking Graeco-Roman accounts on 'Celtic' religion. In: Simón, Francisco Marco – Pina Polo, Francisco – Remesal Rodríguez, José (eds.): *Fraude mentiras y engaños en el mundo antiguo*. Barcelona 2014, 35–54.
- Jones, W. H. S.: *Pliny: Natural History, Volume VIII: Books 28–32*. Cambridge (Massachusetts) 1963.
- Piggott, S.: *The Druids*. New York 1968.
- Wiśniewski, R.: Deep Woods and Vain Oracles: Druids, Pomponius Mela and Tacitus. *Palamedes* 2 (2007) 143–156.

Felhasznált műfordítások:

- Julius Caesar Feljegyzései a gall háborúról. Ford. Szepessy Tibor. Budapest 1974.
- Strabón: *Geógraphika*. Ford. Földy József. Budapest 1977.

Péter KAPI

Druidism in the Light of New Research Findings

In this particular study I was trying to probe if the view in the special literature, according to which it was the Druids who committed the sacrifices and murdered the victims, might be correct.

I thoroughly examined several Latin and Greek sources. Based on the Greek sources, we can clearly say that the Celts never committed sacrifices without the presence of the Druids, however, according to Strabo another layer of the Celtic society, namely the seers murdered the victims. The Latin sources show similar results: their authors do not state explicitly, that it was the druids who killed the victims. At the end of my paper I also examined, how relevant is Pomponius Mela's description about the Druids.

Gladiátorok és nők: kapcsolatok a graffitik és az irodalmi források alapján

Általános tudnivalók

Az ókori római gladiátorokról igen sok információ áll rendelkezésünkre, amelyeket egyrészt a falfeliratok (graffitik) őriztek meg, másrészt pedig egyéb leletek, irodalmi szövegek és művészeti alkotások. Bevezetésként felidézném az ókori gladiátorokkal kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat. Elkülönítve éltek, általában barakkokban, Pompeiiben például – ahol a legtöbb emlék maradt fenn róluk – a színház mögötti porticus adott otthont kiképzésüknek.

A római gladiátorok világa igen szervezett volt: a *familia gladiatoria*-ba való bekerüléskor a gladiátornak szigorú esküt kellett tennie, amelyben ígéretet tett arra, hogy elvisel mindenféle testi megaláztatást. A harcosok a *lanisták* vezetésével szerveződtek csoportokba, s innentől kezdve ő rendelkezett felettük: gondoskodott kiképzésükről és bérbe adta őket a gladiátorjátékokat szervező *editorok*-nak. A gladiátorokkal való kereskedelem tehát komoly üzletnek számított, s nyilvánvalóan fizikai erejük és rátermettségük szerint keresték őket az üzletelő *lanisták*, akiket Seneca olyan paraszthoz

hasonlított, aki csak azért tartja és hizlalja fel marháját, hogy később levághassa azt. Mivel azonban ő emberekkel tette mindezt, erős megvetés tárgyát képezte, hasonlóképpen a kerítőkhöz.

A gladiátorok között voltak szabad születésűek is, akik elszegényedve vagy önként álltak be, vagy a társadalomban helyüket nem találó leszerelt katonák voltak, de még olyanok is akadtak, akiket csupán az efféle légkör vonzott. A többséget azonban természetesen a hadifoglyok és az elítélt rabszolgák jelentették.

A közhiedelemmel ellentétben nem minden gladiátorviadal végződött valamelyik fél halálával. A városfalakon kívül nagy számban találtak gladiátorsírokat, amelyeken háromféle betű mutatja, hogy az adott gladiátor hogyan szerepelt küzdelmei során. A V betű jelzi a győztest, azaz *victorius*, az M betű a *missus* szót rövidíti, ami azt jelenti, hogy vesztett, ám megkönnyörültek rajta, a legrosszabb kimenetelt pedig a P jelöli (*perit*), amikor is a harcos odaveszett a küzdelem során. Az ilyen sírköveken többször szerepel az M jelzés, mint a P, ami arra utal, hogy gyakrabban nyertek kegyelmet. Sem az *editorok*, sem a *lanistáknak* nem állt érdekükben, hogy gladiátoraik meghaljanak, tekintve a beléjük fektetett jelentős pénzt és időt.

Feliratok

A gladiátorok nőikkel való viszonya a korabeli időkben is igen népszerű téma volt, s napjainkban sincs ez másképp. A hétköznapi emberek kapcsolataihoz legközelebb álló eseménnyel kezdeném: a házassággal. A szabad születésűek között egyeseknek felesége is volt, így például Urbicusnak, akinek asszonya síremléket is állított. A sírfelirat szerint Urbicus egy *secutor* típusú gladiátor volt Mediolanumból, aki 13 küzdelemben vett részt. Urbicus 22 éves volt, két leányát és feleségét Lauriciát hagyta hátra, akivel 7 évet élt együtt. A sírfeliratból hűséges kapcsolatra következtethetünk, ám mivel

a gladiátorok nem élhettek együtt családtagjaikkal, korántsem biztos, hogy Urbicus és a hozzá hasonlók megtartóztató életet éltek. Erre olyan feliratokból következtethetünk, mint például az alábbi: *Antiochus itt volt együtt Citherával*. A gladiátorok barakkjához illő egyszerűséggel megfogalmazott, rövid felirat is arra utal, hogy az efféle találkák nem mentek ritkaságszámba.

A következő szemléletes példa a szerelem jelenlétét tanúsítja a gladiátorok világában: egy cserépdarab, amelyet szerelmi talizmánként viselhettek – a rajta lévő lyuk ezt valószínűsíti. Ezen a következő szerepel: *Verecunda ludia, Lucius Gladiator*, amelyet akár úgy is fordíthatnánk, hogy Verecunda a színésznő szereti Luciust, a gladiátort. Egyes források szerint Verecunda egy női gladiátor volt – ugyanis ők is részt vettek az efféle játékokon – s a *ludia* erre utal.

Feltehetően azonban kisebbségben voltak azok, akik a monogámia mellett döntöttek, helyzetükből adódóan ugyanis inkább rövidtávú viszonyokat tarthattak fenn. Ezt a feltételezést számtalan Pompeii-ben talált falfelirat, avagy graffiti bizonyítja. A cellákban talált graffitiken gyakori a nők obszcén ábrázolása, alattuk nevekkel, s nem egy sikamlós megjegyzést is ismerünk prostituáltakkal kapcsolatban. Ezzel szemben a gladiátorokra jellemző efféle nyers stílusra és társadalmi helyzetükből adódó műveletlenségükre lehet ellenpélda a következő graffiti: *A szőke lány arra tanított engem, hogy utáljam a sötét hajút: utálni fogom, ha tudom, ha nem, akaratlanul fogom szeretni*. Ez a felirat párhuzamba hozható Propertius 1. elégijának 5. sorával, annak lehet bizonyítéka, hogy egyes gladiátorok igenis műveltek, olvasottak lehettek. Emellett ebben a mondatban a féltékenységet is felfedezhetjük, ami szintén utalhat arra, hogy a gladiátorok bőven válogathattak a különböző hölgyek között, és hogy ha egy nő meg is kapta álmai gladiátorát, nem lehetett nyugodt, a rövid életű hősök nagy része ugyanis minden bizonynyal igyekezett az élet minden kis örömfoszlányát megragadni ahelyett, hogy egyetlen nővel múlatta volna idejét. Azonban ez nem

jelentette azt, hogy nem voltak a gladiátoroknak érzéseik, s nem tettek különbséget nő és nő között, amit a következő felirat is bizonyít: *Ő az enyém, akinek egyszer írtam és választ is kaptam, a másik pedig, aki árat mond, nem az enyém, hanem a tömegé.* Elmondhatjuk tehát, hogy amit különböző filmekben, sorozatokban látunk a gladiátorok kéjenc voltáról, s amelyek a közbeszédben élnek, eléggé sarkítottak és sztereotipizáltak, ugyanis közöttük is, akár csak a teljes jogú polgárok között, voltak csapodárabbak, de olyanok is, akik ellenálltak az efféle csábításoknak.

Celadus a trák, és Cresces a retiarius neve számos pompeii-beli feliraton szerepel, ezért valamelyest jobban ismerjük őket, mint a többi gladiátort. A graffitik alapján valószínűleg barátok lehetek, és talán épp közös érdeklődésük hozta közelebb egymáshoz a két férfit: a nők. Mivel ezeket a feliratokat általában valamilyen vésőszerszámmal készítették, nem voltak túl hosszúak, viszont igen lényegre törőek és szókimondóak. A trák Celadusról ilyesféle feliratokat találtak: *a trák Celadus, a lányok óhaja* vagy *Celadus a lányok ékessége*, amely egyébként még egy helyen szerepelt a trák jelző beszúrásával, vagyis *Celadus, a trák, a lányok ékessége*. Ennek oka véleményem szerint az lehet, hogy Celadusnak akadt egy meglehetősen szerelmes rajongója, aki két helyen is lenyomatát hagyta érzelmeinek, vagy pedig egy-egy híresebb harcoshoz már állandó szókapsolatok tapadtak, mint ahogy itt látjuk, s amely esetben származhatnak különböző személyektől a hasonló feliratok. Olyan felíratra is bukkantak – szintén a város északi peremén – amelyen *a lányok sóhajának* nevezik Celadust. E felirat mellett azt is olvashatjuk hogy Celadus három csatából hármát nyert meg, vagyis kiváló harcos, ami minden bizonnyal hozzájárulhatott népszerűségéhez a nők körében. Olyan feliratok is akadnak, amelyeken Celadus barátjával, a retiarius Crescessel szerepel együtt. A „*trák Celadus, retiarius Cresces a babák ura*” felirat például erre kitűnő példa, s amelyben a *pupa* szó lányt jelent, akár prostituáltra is utalhat. Egy

másik feliraton „reggeli” és „éjszakai” lányok doktorának nevezik Crescest. Feltételezésem szerint itt különbséget tesz a könnyűvérű nők között, akiket csak a testiség érdekelt, és azok a lányok között, akik valóban szerelembe estek ezekkel a harcosokkal, s nem csupán egy éjszaka erejéig akarták élvezni társaságukat.

A rengeteg információt tartalmazó feliratok mellett a régészek a Pompeiiben folytatott ásatások során a gladiátorok barakkjában egy további érdekes felfedezést is tettek: egy sok ékszert viselő nőt találtak egy gladiátor mellett fekvő. A helyzet arra utal, hogy valamilyen bensőséges viszonyban álltak egymással, sőt az is felmerült, hogy éppen egy szerelmi légyott közben érte őket a halál, ám az efféle találgatások inkább az emberi fantázia termékei.

Ám meg lehet ragadni a történetet másik nézőpontból is: lehetséges, hogy a nő ismeretlenül húzódott be a gladiátorok barakkjába, a Vezúv keltette terror idejére. Felmerül azonban a kérdés, hogy miért feküdtek olyan közel egymáshoz? Sokkal életszerűbbnek tűnik tehát, hogy amikor a katasztrófa helyzet nyilvánvalóvá vált, a nő felkereste gladiátor szeretőjét, oltalmat remélve nála. E rejtélyes történet felkeltette a filmipar figyelmét is, ugyanis egy 2003-ban, Pompeii pusztulásáról készült dokumentumfilm (*Pompei – Egy város utolsó napja*) igen szemléletesen rekonstruálta azt, nem nélkülözve az emberi fantáziát. Ebben ugyanis a feliratokon szereplő Celadust hozták kapcsolatba e gazdag hölgygel, akik a filmben drámai körülmények között, életük utolsó perceiben találnak egymásra. A film mindenesetre kitűnően rámutat arra, hogy még a tehetős nők sem ódzkodtak viszonyt folytatni a gladiátorokkal annak ellenére, hogy az állatokhoz hasonló szinten vélekedtek róluk.

Antik irodalmi források

A valóságot közvetítő feliratok mellett szép számban maradtak ránk források a gladiátorok és a nők viszonyáról az antik irodalomból is.

Petronius hívja fel a figyelmet *Satyricon* című művében arra, hogy az előkelő nők még inkább vonzódtak gladiátorokhoz. Chryseis mondja el, hogy e nőkben erős vágy élt a harcosok pusztá látványa iránt is, és leginkább az lobbantja lángra őket, hogy ezek a férfiak a legalacsonyabb társadalmi rangból származtak.

Iuvenalis szatírái között található egy érdekes történet, amely egyrészt alátámasztja a tehetős nők erős érdeklődését a gladiátorok iránt, másrészt rávilágít, hogy ezen gladiátoroknak nem kellett feltétlenül szép férfiaknak lenniük. Iuvenalis történetében ugyanis Eppia, egy senator felesége elhagyta családját Sergiolusért, akinek külsejét határozottan rútnak ábrázolja a szatíraszerző. Ez a történet tehát rációfolni látszik arra, hogy a gladiátorokat vonzó külsejük miatt tartották volna kíváncsúnak a nők. Persze ez is szerepet játszott az esetek többségében, de nem ez volt vonzerejük elsődleges oka, ebben hősiességük, az eljövendő korai halállal szemben tanúsított bátorságuk, és a zord életkörülmények elviselése is komoly szerepet játszhatott. Mindezek mellett, mivel hírességként tekintettek rájuk, ezrek nézték végig szerepléseiket, nyilvánvalóan akadtak támogatóik és rajongóik, akik szívesen kerültek szorosabb viszonyba egy-egy gladiátorral.

Nem csupán szenátorok feleségeit, de még a császárnékat is rabul ejtethették gladiátorok. Az egyik leghíresebb történet, városi szóbeszéd Antonius Pius császár lányáról, a sztoikus Marcus Aurelius feleségéről szól, aki szerelembe esett egy gladiátorral, méghozzá olyanra, hogy nem volt képes feledni őt, így ezt férjével is megosztotta. Ekkor jóvendőmondók (káldeusok) véleményét kérte ki, akik azt tanácsolták neki, hogy ölesse meg a gladiátort, Faustina pedig fűrödjön meg a vérében, majd háljanak együtt.

Ez meg is történt, ám nem sokkal később megszületett fiuk, Commodus, aki inkább gladiátornak, mint császárnak született. Commodus gladiátorok iránti csodálata és az apjától oly távol álló erkölcei miatt úgy tartották, hogy házasságtörésből született,

ráadásul az a hír járta, hogy Faustina a tengerparti Caietában keresett szerelmi viszonyt hajósokkal, gladiátorokkal.

Hasonló történetek keringenek Claudius császár harmadik feleségéről Messalináról is, akiről Cassius Dio írja le, hogy amikor egy Claudius által szervezett játékokon meg akarták ölni Sabinust, Messalina egyik szeretőjét, a nő kikönyörögte, hogy megkíméljék életét. Bár ez a történet kevésbé botránkoztathatta meg az embereket, mivel Messalinát könnyű erkölcsű nőnek tartották már korában is, ugyanis, miként Iuvenalis is leírja a hatodik szatírájában, odáig alacsonyodott, hogy álnéven bordélyokban fogadta ügyfeleit.

A példákon azt láthatjuk, hogy bár a gladiátorok megítélése negatív volt, mégiscsak kíváncsiak voltak a nők, sőt még a császár számára is, ami a férfiak szemét igencsak szúrhatta. A mélyre ható gyűlölet legfőbb oka tehát, kétségtelenül a gladiátorok rabszolgaletéből fakadt, ám a római polgárok minden bizonnyal irigyelték szexuális vonzerejüket is, ami további ellenszenvet váltott ki irányukban, de a legérdekesebb, hogy mindezzel párhuzamosan egy-szersmind hősként is tekintettek rájuk.

Modern feldolgozások

Végezetül röviden szólnék a gladiátorok és a nők kapcsolatának megjelenítéséről egy modern műfaj alkotásaiban: a filmes ábrázolásokban éppúgy háromféle gladiátor-nő kapcsolatot véltem felfedezni, akárcsak az irodalmi források és a feliratok vizsgálatakor. Vanak, akik csupán egy-egy éjszaka erejéig társaik a gladiátoroknak, s kapcsolatuk messze áll a valódi érzelmektől, inkább felszínesnek mondható. Megjelennek továbbá a hűséges barátnők, feleségek, akik hőseik felszabadulását várják, valamint az előkelő nők, akik általában magas rangú férjeik háta mögött folytatnak velük viszonyt. A 2000-ben készült, több Oscar-díjjal kitüntetett *Gladiátor* című

film arénajeleneteiben megjelennek a gladiátorokért rajongó nők a lelátókon és azon kívül is, akik könnyen felismerhetők erős sminkjükről és kihívó öltözetükről. A 2004-ben készült *Spartacus* című filmben sem maradtak ki a gladiátorok magánéletéről szóló fejezetek, sőt itt még Spartacus és szerelme házasságkötését is láthatjuk, amelyet a filmvásznon az egymás vérére történő felesküvéssel szentesítettek. Noha házasságra utaló feliratokat csak szabad születésű gladiátorok síremlékein találtak, efféle nem hivatalos házasságok ugyancsak köttethettek. E jelenet mellett itt is találkozunk jelenetekkel, amelyekben a harcosoknak egy-egy nőt ajándékoztak a nagyobb küzdelmet megelőző éjszakára.

A 2014-ben készült, legújabb Pompeii-film jó példa az előkelő nő s az állatokkal egyenrangúnak tartott gladiátor közti szerelemre. A film női főszereplője, Cassia ugyan még nem házas, így nem tör házasságot, mint Faustina és az imént említett hasonló történettel rendelkező magas rangú nők, ám hamarosan valamely tehetős férfihez akarják nőül adni, mint a város egyik leggazdagabb kereskedőjének a lányát. Így tehát ez a filmbéli történet is jól példázza a háromféle gladiátor-nő kapcsolat egyikét.

Utolsóként pedig a meglehetősen megosztó *Spartacus* című sorozatról szeretnék röviden beszélni. A sorozat naturalisztikus módon ábrázolja a harcot, a sérüléseket, és magát a halált is, s nem tesz másképp a hálósobán belüli eseményekkel sem. Itt szintén találkozhatunk a fenti három eset mindegyikével. A főhősnek, Spartacusnak és megannyi társának is van felesége, akár gyermeke is, amely kapcsolatokra zömében a feltétlen hűség és az odaadó szeretet jellemző. Velük szemben ott vannak a feslett erkölcsű nők, akik a sorozat egyik jelenete szerint intim testrészeiket mutogatják az éppen harcoló vagy győzelmüket ünneplő gladiátoroknak. A gladiátor-nő kapcsolat harmadik típusa az, amely a sorozatban a lehangsúlyosabb szerepet kapja s a legtöbb izgalmat szüli. A lanista felesége ugyanis viszonyt folytat az egyik gladiátorral,

akibe szerelmes is, noha a gladiátor nem táplál semmilyen gyengéd érzelmet iránta, csupán parancsait teljesíti. Arról, hogy a gladiátorok hogyan éltek meg az előkelő nőkkel folytatott viszonyaikat, nincsenek forrásaink, de az is elképzelhető, hogy Eppia, Faustina, vagy akár Messalina szeretői is csupán a feljebbvalóik által adott parancsokat teljesítettek, vagy abban reménykedtek, hogy gazdagabb szeretőjük egyszer meg tudja váltani szabadságukat.

Összegzésként azt mondhatjuk, hogy gladiátorok számára is adott volt a lehetőség, hogy kapcsolatot teremtsenek az ellenkező nemmel, noha ezt más kontextusban tették, mint az egyszerű római polgárok, hiszen folyamatosan a halál árnyékában éltek, és a kedvesükkel töltött röpké órák után várta őket újból a gladiátoriskola. Volt az esélyük arra is, hogy közelebbi kapcsolatba kerüljenek akár császárnékkal is. Számtalan harcosnak volt felesége, akivel olykor még rabszolgasorba taszítása előtt házasodott meg, de az is előfordulhatott, hogy egy rajongójával esett szerelembe. Miként azonban a feliratok is bizonyítják, a prostituáltak is népszerűek voltak a barakkok lakói között.

Bibliográfia:

- Cooley, Alison E. – Cooley, M. G. L.: *POMPEII. A Sourcebook*. London 2004, 44–83; 137–157.
- Della Corte, Matteo: *Loves and Lovers in Ancient Pompeii*. Cava de Tirreni 1960, 52–64; 122–133.
- Dobbins, John J. – Foss, Pedar W.: *The World of Pompeii*. New York, 2007, 538–550.
- Meijer, Fik: *Gladiátorok*. Budapest 2009.
- Mouritsen, Henrik: *Elections, Magistrates and Municipal Elite*. Roma 1988, 17; 122–125.

- Wallace, Rex E.: *An Introduction to Wall Inscriptions from Pompeii and Herculaneum*. Wauconda 2005, 20-28; 55-61.
- Weeber, Karl-Wilhelm: Decius war hier ... Das Beste aus der römischen Graffiti-Szene. Zürich–Düsseldorf 1996, 104-145.
- Wisdom, Stephen: *Gladiátorok*. Budapest 2012.

Filmek:

- Pompei: Egy város utolsó napja – Peter Nicholson (2003)
- Gladiátor – Ridley Scott (2000)
- Spartacus – Robert Dornhelm (2004)
- Pompeji – Clinton Shorter (2014)
- Spartacus (sorozat) – Michael Hurst, Rick Jacobson (2010)

Gréta TRÓJA

Gladiators and Women.

Relationships based on Graffiti and Literary Sources

My paper discusses relationships and affairs between gladiators and women according to the graffiti, inscriptions, epitaphs, antic literature and their modern adaptations (movies). All these genres help us to get an insight to the love life of the most fearless fighters of the Roman age. My article tries to show that however their life was completely different from the life of an ordinary Roman man, they could also find ways to get in touch with the other gender, even with the empress, though in a different context.

Alvilági leszámolás:

Tranquillus Andronicus *Dialogus Syllā*jának értelmezése

Tranquillus Andronicus *Dialogus Syllā*ja Caesar monológiával kezdődik. Az imént elhalálozott *imperator* az alvilágban találja magát, ahol méltatlankodva áll a körülötte kialakult helyzet előtt; legnagyobb fájdalma, hogy életében nem lehetett teljhatalmú egyeduralkodó. Charon csónakjából kilépve, valamint csapongó, már-már tudatfolyamszerű gondolatait elhagyva viszonylag egyszerű küldetésnyilatkozatot fogalmaz meg, amelyben kifejti: továbbra is szándékában áll magasra törni, sőt mi több, biztos benne, hogy az alvilági bírák már csak a hadvezéri érdemei miatt is kedvezően ítélnek majd felette.

A dialógus ekkor áttér Sulla és hithű társa, Pompeius párbeszédére. Az ő nézőpontjuk, amint megpillantanak egy feljük közeledő alakot a távolban, egyfelől Caesar külső megjelenésének leírását szolgálja – Caesar teste ugyanis még mindig csupa vér és szétmarcangolt a kegyetlen törszúrásoktól. Pompeius szavai nekünk,

olvasóknak nyújtanak segítséget abban, hogy jobban elképzelhesük a körülményeket: „*Lám, [Caesar] egyenesen feléd tart, Sulla, de nem hiszem, hogy nagyon félni kellene tőle, mert nem hozta magával a veteránjait.*” – mondja Pompeius. Másfelől, miután Pompeius felismerte, hogy valóban vetélytársát látja újra, sűrített változatban előadja ugyanazt a filozófiát az emberi hiúságról és a sors forgandóságáról, amelyet később Sulla fog részletesen kifejteni Caesarnak.

Mi lehet az oka annak, hogy Pompeius szerepe másodlagos a műben; hogy lényegében a dialógus dramatizálásán, valamint Sulla filozófiájának felvezetésén kívül alig jut szerephez? Feltűnő az is, hogy Caesar egyszer sem szólítja meg, pedig életének legnagyobb ellenfele mégis ő, nem pedig Sulla volt. Talán Tranquillus ítélete ez – akiről tudjuk, hogy foglalkoztatta a történetírás – Pompeius felett? Amint az előbb említettem, Pompeiusnak még a gondolatai sem eredetiek. Nem mellesleg kettejük közül csak Sulla jutott el a *dictatori* rangig – igaz, erről le is mondott, de ennek, ahogyan erre később még visszatérek, kitüntetett jelentősége van a mű mondanivalója szempontjából. Úgy tűnik tehát, Tranquillus képzeletében Caesar valódi vetélytársa Sulla, még akkor is, ha életükben ez a viszály sohasem teljesedett ki.

A viszály „csíráit” azonban kétségtelenül felfedezhetjük az antik hagyományban. Plutarchos Caesar életrajzának első fejezetében közli Sulla éleslátásáról árulkodó, közismert megjegyzését, miszerint *[Caesarban] nem egy, de több Marius rejtőzik.* (Plut. *Caes.* 1.2., Máthé Elek fordítása) De itt értesülünk arról is, hogy Sulla eredetileg megölette volna az ifjú Caesart, noha ettől a tervétől tanácsadóinak hatására elállt. A suetoniusi életrajz hasonlóan a Sulla-epizóddal kezdődik, ám a későbbiekben tartalmazza Caesar néhány magvas *sententiáját* is, amelyekkel Plutarchosnál nem találkozunk. Ezek közül az egyikben Sullát kritizálja: *Sulla analfabéta volt a politikában, hogy lemondott a diktatori hatalomról.* (Suet. *Iul.* 77.1., Kis Ferencné fordítása) Azt mondhatnánk tehát,

Sulla jóslata beigazolódott; Caesarnak válaszolni azonban már nem tudott.

Tranquillus Andronicus a *Dialogus Syllá*ban Caesar és Sulla viszályát gondolja tovább egészen a végkifejletig, beszélgetésük kiindulópontjaként választva a történetírói hagyományt. A továbbiakban elsősorban azt próbálom meg bebizonyítani, Sulla sztoikus bölcs szerepe csupán egy álca elvtelen cinizmusának, konformizmusának leplezésére. Caesar is cinikus, ám alakja „letisztultabb”: nyíltan felvállalja nézetét, miszerint a világban mindenki a hatalomra törekszik, saját magát is beleértve. Caesar mindemellett csipkelődő és kritikus: ilyenformán ő a cinizmus eredeti, diogenési válfaját is megtestesíti a szövegben. Elemzésem során olykor hasznosnak tartom összevetni a dialógust és annak forrásait. Tranquillus ugyanis alkotó módon kezelte a forrásokat; a változtatások, eltérések bemutatása pedig, úgy gondolom, közelebb visz bennünket a mű valódi, mind ez idáig feltáratlan világszemléletéhez – a cinizmushoz.

Sulla tehát látván, mivé vált Caesar, kísérletet tesz az elszalasztott lehetőség bepótlására: *Ha most újra gyermekké válsz, én pedig józan intésekkel eltérítelek téged a hibádtól, úgy hiszem, hasznos dolgot cselekszem.* Ekkor azonban felmerül a kérdés, vajon mi értelme van egy hiba elhárításának az alvilágban? Hiszen ahogyan Sulla mondja, mindenki Pluto hatalma alatt áll, mindent ő irányít. Arról lenne itt szó, hogy Tranquillus be akarta mutatni e két államférfi vitáját, talán egyfajta ujjgyakorlatként írt erről egy dialógust, és az alvilág működésének elveivel nem különösebben foglalkozott? Korántsem ez a helyzet. Sőt, amikor már Caesar meggyőződni látszik a sztoikus lemondás érvényességéről, Sulla ezekkel a szavakkal igyekszik rögtön elkedvetleníteni őt: *[H]ogyan teszed jóvá a derék emberek ellen elkövetett igazságtalanságokat, a rablásokat és gyilkosságokat, az állam és majdnem az egész világ feldúlását itt, az alvilágban, ahol mindent másnak a hatalma irányít? Nem ér semmit a kívánságod, és nem hallgatnak meg a fejedelem süket fülei. A bírák jutalmait és büntetéseit*

az önkény szabja ki. Így pedig a kérdés nyitott marad: nem tudjuk meg, van-e értelme a változásnak az alvilágban. Ezért azonban éppen Sulla hibáztatható, hiszen szemmel láthatóan nagyon figyel arra, hogy Caesart a „rossz diák” szerepében tüntesse fel még akkor is, amikor már úgy látszik, sikerül jobb belátásra bírnia őt. Sulla tehát igyekszik alávetettként irányítani Caesart, ehhez pedig szabotálnia kell saját sikerét, valahányszor közel jár hozzá. Mi állhat Sulla álnoksága mögött? Ahhoz, hogy ezt megválaszolhassuk, először meg kell ismernünk, miként működik az alvilág Tranquillus dialógusában.

A *Dialogus Sylla* alvilágképzetét maga Sulla fejt ki a szövegben. Mint ahogyan az az előző idézetből kiderül, az alvilágot tipikus önkényuralmi rendszerként ábrázolja. Pluto korántsem igazságos uralkodó, hanem zsarnok, e tekintetben pedig Sulla és Caesar mindvégig egyetértenek. Ez eleve megkérdőjelezi azt a döntést, amelynek értelmében Sulla és a többi optimata kitüntetésben részesültek haláluk után. Mindazonáltal szembetűnő, hogy Sulla adott esetben úgy változtat az alvilág működésének leírásán, hogy az tökéletesen illeszkedjen az érveihez. A mű elején például igazságos – igaz könyörtelen – bírákról beszél, akiknek a hely jellege miatt hazudni sem lehet, hogy ezzel ijesszen rá Caesarra: *Miután panaszkodtál valakire, mindenfelől összesereglenek, hogy kihirdessék és felfedjék saját tökéletlenségeidet. Előjönnek a kövek és az árnyak, hogy a vádlott ellen tanúskodjanak. Valóban maga a lelkiismeret – mint a vád kezdeményezője – adja elő a bíráknak egyenként az összes istentelen dolgot, sőt még magukat a szégyentelen gondolatokat is. Menedék azonban sehol sem mutatkozik.* Ennek ellenére, mint láttuk, később mégis a bírák önkényéről szól. Másutt a szövegben besúgókat és feljelentőket emleget, akik az uralkodók és az államok *veszedelmei*, mégis részei minden egyeduralkodóknak, és hozzáteszi, *nincs olyan idő, amely alkalmatlan lenne a meghallgatásukra.* A mű befejezésében pedig szinte sürgeti Caesart, hogy siessen a bírák elé, akik *nem*

részrehajlók, nem lehet őket lekenyerezni, nem engednek a haragnak, és a szónokok csábítása sem vonja el őket az igazságtól. Ezek az ingadozások további gyanút keltenek Sulla szavahihetőségét illetően; azt is mondhatnánk, Sulla egy megbízhatatlan elbeszélő.

Sulla egy a mű vége felé található alvilágkritikája azonban már végképp túllő a célon, és többé már nem lehetünk biztosak abban, hogy a lemondásra és általában véve a sztoikusok által hirdetett életmódra való buzdítása őszinte meggyőződésből fakad.

A mű kulcsa és egyben talán leghumorosabb része ez, amely többek között bemutatja Pluto szorgalmát kincseinek őrzésében. Sulla elmondása szerint Pluto nemcsak gazdag, hanem szerfelett kapzsi is, és állandóan attól retteg, hogy valaki meglopja, ezért *a kapzsiság urának* nevezi. Egyik legnagyobb félelme, hogy egyszer megreped majd valahol a föld felszíne, és könnyű lesz eljutni hozzá: *Ezért az ilyen esetekre felkészülve csodálatra méltó buzgalommal készítik elő a megfelelő gyógyírt az erre alkalmas helyeken. Látszanak a védőte-
tők, csapok, gerendák, pillérek, rudak, boltívek, korlátok, tympano-
nok, keresztgerendák, és ezeken felül még más új dolgokat fabrikáltat-
nak naponta a sohasem nyugvó dolgos családokkal.* Pluto precizitását az teszi még szemléletesebbé, hogy ehhez a leíráshoz Tranquillus Vitruvius *De architecturā*-jának szakkifejezéseit használja. Ezek után egy történet következik, miszerint Pluto megijedt, amikor egyszer meghallotta *a kapák hangját az indiaiak és az arimaspusok felől.* Csak Hérodotosnak sikerült megnyugtattnia, amikor művében azt írta, hogy *itt griffmadarak, amott molossus kutya nagyságú hangyák jöttek létre az arany védelmére, amely lények állhatatosan távol tart-
ják a halandók istentelen vágyait a földalatti járataiktól.* Sulla persze nem hisz Hérodotosnak, de jelzésértékű, amit Pluto ezután tett: *Ezekért a koholmányokért jeles trónt emeltek Herodotusnak a töb-
bi ravasz beszédű fölött.* Jelenlegi, tehát a dialógus ideje szerinti (i. e. 44.) félelme, hogy az emberek ki fogják zsákmányolni Afrikát (a szövegben *Nigritarum campī*). *Tiresias jövőendőmondó megjósolta,*

hogy egyszer el fognak ide jutni az emberek, megbámulván az aranyat meg a hatalmas gazdagságot [...] szét fogják marcangolni a vak föld zsigereit, sohasem fognak megnyugodni addig, ameddig vagy el nem pusztulnak mindnyájan, vagy eme alvilági fejedelem szerfelett eldugott bejárattal elrejtett birodalmát meg nem találják, amiért is minden bűnükért súlyosan meglakolnak. Sulla mindezek alapján erre a következtetésre jut: *Pluto, az önző emberektől felhevülve, nem méltánytalanul fenyíti meg könyörtelenül a kapzsiságot.* Ezen kijelentése alapján fel kell tennünk a kérdést: nem lehetséges, hogy Pluto csak azért tüntette ki Sullát és pártját, mert nem jelentettek veszélyt a birodalmára? Ha elfogadjuk ezt a nézetet, a dialógus Sulla saját apológiája, amelyet azért mondd el, hogy megvédje magát Caesar – nem is alaptalan – vádjaival szemben. Sulla saját életrajza ugyanis túlon-túl egysíkú és tökéletes, amelyben minden egyes lépést a *res publica* megőrzéséért tesz. Caesar ellensúlyozza ezt az elbeszélést, mintegy kiegészítve azt a történelemből ismert Sulla vitatható cselekedeteivel; alakja mögött helyenként Lukianos *A halottak beszélgetéseiből* ismert Diogenését sejtethetjük. Sulla tehát nagyon hasonlít Hérodotosra – mindketten elsőik valamiben, mégis a legfontosabb, hogy nem állnak a kapzsi Pluto útjába, elfogadják feljebbvalóságát, uralmát.

Vizsgáljuk meg ezt az érvet alátámasztandó a dialógus egyik fő forrását, a pseudo-lukianosi *Palinurust*. Ebben a dialógusban Charon a sztoikus bölcs, aki hű szolgálja Plutónak. Nem nagyravágyó: beletörődött sorsába és elégedett egyetlen tulajdonával, a ladikkal. Beszélgetőtársa ebben a szövegben Palinurus, Aeneas kormányosa. Csakúgy, mint Caesart, Palinurust is lenyűgözik a hatalom és a velejáró előnyök; nem csoda, hiszen ezzel kapcsolatban Aeneast szolgálva számos tapasztalatot gyűjthetett. Charon azonban elmondja, hogy az uralkodásnak rengeteg hátránya is van. Elég csak megnézni Plutót, akit szüntelenül gondok terhelnek.

Tranquillus nem egy példát a *Palinurus*-ból kölcsönzött, hogy bemutassa Pluto szenvedését. De ebben a szövegben senki sem

veszíti el a méltóságát vagy esik ki a szerepéből. Pluto is csupán egy kézenfekvő példa Charon számára, hogy érveit szemléltesse. Erkölcsei értékítélet sem hangzik el Pluto felett: Charon mindvégig tiszteli urát. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy *rex*nek szólítja, de Tranquillus Plutóra általában a sokkal negatívabb *tyrannus*t, uralmára pedig a *tyrannis* szót használja. Egy másik szembeötlő különbség, hogy amíg Charonnak sikerül meggyőznie Palinurust, és a mű végén igazságos bírakat kíván neki, addig Caesar mindvégig kitart saját igaza mellett. Összehasonlítva a két dialógust, elmondható: Tranquillus szövege nem egyszerűen egy magánélet-dicséret, ahogyan azt korábban feltételezték, hiszen ehhez elegendő lett volna egy egyszerű *Palinurus*-másolatot írnia; a helyzet ennél sokkal összetettebb.

Miben első tehát Sulla? Véleményem szerint ő Pluto elsőszámú besúgója. Amikor a dialógus végén sor kerül Caesar bírak előtti szereplésére, az ítélkezésből Sulla is kiveszi a részét. Minos kérésére Caesar a haditetteiről kezd mesélni. Miután elhangzott a beszéd, Sullának megengedik, hogy elmondja saját véleményét Caesar cselekedeteiről. Ezt meg is teszi, mégpedig kíméletlenül, Minos azonban nem kérdezi újból Caesart, hanem perdöntőként elfogadja Sulla róla szóló kritikáját. A bíróságon sehol sem találkozunk kövekkel és árnyakkal, vagy saját életét élő lelkiismerettel; csupán egy besúgóval, Sullával, akit készségesen meghallgatnak, és szavai perdöntők. Ebből is látszik, hogy Sulla kijelentése, amely szerint az alvilág bírait *a szónokok csábítása sem vonja el [...] az igazságtól*, nem lehet igaz, amennyiben az igazságot ő maga szerkesztette és adta elő nekik.

Ha az alvilágban minden tárgyalásnak ez a menete, akkor abban az esetben, ha Sulla halálakor egyedül állt a bírak előtt, semmi nem akadályozta meg abban, hogy számára előnyös módon nyilatkozzon saját magáról. Sulla alvilági létében Caesar volt az első igazi bajkeverő, aki ismerte őt annyira, hogy esetleg bebizonyítsa Plutonak,

Sulla mégsem olyan szent, mint amilyennek valószínűleg beállította magát. Talán Caesar érkezésével kellett először érvelnie amellet, hogy ő tényleg ártatlan. A legnagyobb ütkártya, amellyel rendelkezett, a *dictatori* címről való lemondása volt. Azt pedig nem nehéz elképzelni, mennyire tetszhetett ez *a kapzsiság urának*.

Bibliográfia:

- Barta G.: Egy sikertelen humanista a 16. században (Tranquillo Andreis). In: Zombori I. (szerk.): *Az értelmiség Magyarországon a 16-17. században*. Szeged 1988, 61-77.
- Cytowska, M.: Andronicus Tranquillus Dalmata – a Laski család és Zápolya János udvarának familiárisa. In: Csapláros I. et al. (szerk.): *Tanulmányok a lengyel-magyar irodalmi kapcsolatok köréből*. Budapest 1969, 129–144.
- Kis Ferencné (ford.): *Suetonius: A Caesarok élete*. Budapest 1975.
- Máthé E. (ford): *Plutarkhosz: Párhuzamos életrajzok*. Budapest 1978.
- Ritoókné Szalay Á.: A politikai szatíra Magyarországon a XVI. században. In: *ItK 3* (1971) 265-277.
- Ritoókné Szalay Á.: Andronicus Tranquillus Dalmata und die Vita Aulica. In: *Živa antika* 25 (1975) 202-209.

Szabolcs ZSÓTÉR

Retribution in the Underworld:

The Interpretation of Tranquillus Andronicus' Dialogus Sylla

The two main characters of the *Dialogus Sylla* written by Tranquillus Andronicus - an author listed in the history of both Hungarian and Dalmatian literature - are Sulla and Caesar, whose encounter is staged in the Underworld not long after the Ides of March. Even though he is dead, it is obvious that Caesar is unstoppable in his fight for power; thinking that if he could not become the greatest

man in his life, he can make an attempt at it again in his death. According to him, he will be aided in his endeavour by the judges of the Underworld, who are always fair. Shocked, he observes that in this place, not the *populares* but the *optimates* are held in higher regard, with Sulla as their leader. The two statesmen enter a heated debate: Sulla, a former dictator who voluntarily relinquished power, strives to persuade Caesar that being a monarch is superfluous with all its luxuries, offering also a criticism of the Underworld. Is Sulla guided by a deep conviction in these matters, or, on the contrary, is he a cynic? As opposed to former interpretations, in this study, I throw a different light on the text, arguing for its yet undiscovered, cynical voice.

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

TRES MONTES

Lesbia karja – Babits Catullus-fordításainak forrása

Babits kisebb műfordításainak vizsgálatakor szembeötlő, hogy a Nyugat egyik legjelentősebb szerzőjének római költőktől vett fordításai közül Catullusé a legtöbb vers. Babits Catullus-fordításaival kapcsolatban azonban fontos megjegyeznünk, hogy bár az *Erato* tartalomjegyzéke szerint Babits három verset fordított Catullustól, valójában ez a három is inkább négy, és ha úgy vesszük, van egy ötödik is. Az 1921-ben megjelent műfordításgyűjteményben ugyanis három Lesbia-vers mellett Babits *Laodameia* c. drámájában is szerepel egy fordítás, amely a catullusi 34. *carmen* jeleníti meg a kardal egyik *semichorus*ában. Ha ezen átültetések forrását szeretnénk megtalálni, érdemes előbb egy kicsit alaposabban megvizsgálni a verseket, hátha észre lehet venni olyan egyedi megoldást vagy fordítói nehézséget, amely utalhat arra, hogy a fordító milyen forrásból dolgozott.

A 7. *carmen* fordításával kapcsolatban a legfeltűnőbb különbség, hogy a latin szöveg konkrét mitológiai és földrajzi nevekkel terhelt 4-6. sorai a magyar változatban sokkal általánosabban, a laikus közönség számára is érthetően lettek átültetve. Ez alapján sajnos

nem tudunk közelebb jutni a fordítás forrásául szolgáló kiadáshoz, mivel nem derül ki, Babits mit tudhatott meg a *silphium*-tereszéről, *Battus* személyéről, vagy éppen *Iuppiter* lybiai tiszteletéről egy feltételezett kommentárból. A 7. *carmen*-ről azt is érdemes tudni, hogy már az *Erato* – és a többi Catullus-fordítás – előtt egy évvel megjelent 1920-ban, Babits *Pávatollak* című kötetében.

Az 58. *carmen*nel kapcsolatban a szakirodalom döntő hányada a *glubit* (5) obszcén jelentésével foglalkozik. Még évtizedekkel Babits halála után is vitatott volt a szó jelentése, ahogyan erről az 1979 és 1980 között ARKINS, JOCELYN, RANDALL és SKUTSCH között zajló parázs vita is tanúskodik. A vita végén a *retractio praeputii* értelmet találták a legközelebbinek, bár a ’ruháitól megfoszt’ jelentés is sokáig elfogadott volt. A *glubit* szexuális jelentésének értelmezéséről már Babits előtt is folyt vita. Sajnos a kipontozott fordításból nem derül ki, hogy Babits tisztában volt-e a szó pontos jelentésével, a vers kézírata azonban választ adhat erre a kérdésre, amelyre az előadás későbbi részében, a forráslehetőségek vizsgálatakor szeretnék visszatérni.

Babits második, *Lesbiához* című fordítása azért különleges, mert a nyolcsoros verset valójában két négysoros epigrammából szerkesztették össze. A 87. és 75. *carmen* egyesítése azonban nem Babits önálló invenciója, mivel már korábban Molnár Ferenc és Csengeri János is így fordította. Ám még náluk is korábbi hagyománya van ennek az „összeolvasztásnak”, amely a humanista Julius Caesar SCALIGER *coniecturáján* alapul, és amelyet LACHMANN is átvett 1829-es Catullus-kiadásában, akit pedig sokan követtek a 19. században. De már LACHMANN előtt DOERING is nyolcsorosan szerkesztette 1820-as szövegkiadásában. A fordításnak ez az egyedisége is elég bizonyíték lehet a forrásul szolgáló szövegkiadás megtalálására, erre azonban majd később térek vissza.

Végül szeretném újra megemlíteni a 34. *carmen*t, amely Babits *Laodameia* című drámájának kardalában tűnik fel. Mivel egyrészt

ez a tragédia korábban jelent meg a többi Catullus-fordításnál, másrészt a műfordításokkal foglalkozó szakirodalom is más típusú intertextualitásként kezeli, előadásomban nem kívánok ezzel a verssel részletesen foglalkozni. Annyit érdemes megemlíteni, hogy a latin költeményben olvasható római istennevek helyett Babits görög neveket használ, ami valószínűleg tudatos döntés, hogy a görög témájú drámába koherensen illeszkedjék a latin eredetű szöveg. Ez azonban nem olyan egyedi fordítói megoldás, amely közelebb vihetne a forrás megtalálásához, és mivel a *Laodameia* tíz évvel az *Erato* előtt jelent meg, kisebb a valószínűsége, hogy Babits a többi Catullus-fordításhoz is ugyanazt a kiadást használta, noha ennek lehetőségét sem zárhatjuk ki.

Rátérve a fordítások forráslehetőségeire három fő eshetőséggel lehet számolni. Az első, hogy a Babitstól ránk maradt könyvek között találunk Catullus-kiadást, amely esetben nagy valószínűséggel azt használta fordításaihoz. Sajnos ilyen könyvet nem találtam a Babits-könyvtár jegyzékében, ezért ez az irány nem járt sikerrel. A második lehetőség a középiskolai tankönyvek világa, mivel aki latinul tanult vagy tanított, ezekben férhetett hozzá legkönnyebben a latin auktorokhoz. Ezt az utat azonban szintén el kell vetnünk, mivel a századforduló Magyarországon Catullus – vélhetően versei vulgáris elemei miatt – nem volt a középiskolai tananyag része, éppen ezért tankönyvekben sem szerepelt egészen a 20. század második feléig. Úgy tűnik tehát, hogy a harmadik lehetőséggel kell számolnunk: a korabeli kiadások és fordítások összevetésével.

Mint korábban említettem, a 87. és 75. *carmen* „összeforrasztása” bizonyíték lehet arra, hogy Babits melyik kiadást használhatta fordításához, mivel ez feltételezhetően olyan kötet volt, amelyben együtt szerepeltek a versek. NÉDLI Balázs 2008-as tanulmánya szerint „legfeljebb azt lehet vizsgálni, hogy Babits tisztában volt-e a kétféle szöveghagyománnyal, és amennyiben igen, miért döntött mégis a régebbi, filológiaiilag már akkor sem elfogadott változat

lefordítása mellett.” (NÉDLI 2008, 273) NÉDLI állítása, miszerint ezen szöveghagyomány már akkori sem volt „filológiaiag elfogadott”, vitathatónak tűnik. Ha ugyanis megnézzük az *Erato*, illetve a *Pávatollak* előtti Catullus-kiadásokat, világosan látszik, hogy a külön szedés és az „összeforrasztás” egészen a 19. század elejéig egymást váltogatta ezekben. A mellékelt táblázatban zölddel jelöltem az általam vizsgált kiadások közül azt a 9-et, amelyek együtt közlik a két *carment*, narancssárgával pedig azt a 6-ot, amelyek ugyan külön veszik a két verset, de a kommentárban mégis utalnak SCALIGER *coniecturájára*, vagy LACHMANN kiadására. Úgy tűnik tehát, hogy az *Erato* fordítási előkészületeinek idején még nem volt teljes konszenzus a 87. és 75. *carmen* szerkesztésével kapcsolatban, ezért ez az érv önmagában nem elegendő a megfelelő forrás felderítéséhez: Babits hat olyan kiadásból is értesülhetett volna SCALIGER konjektúrájáról, amelyek egyébként külön közlik az említett költeményeket.

A másik forráskeresési lehetőség, amelyre korábban utaltam, az 58. *carmen* fordításának kézirata, illetve a ...*kolódik* kifejezés pontosabb jelentésének behatárolása. A vizsgálódás szempontjából nagy szerencse, hogy Babits kézirata ma is hozzáférhető, mivel az ötsoros latin versnek egy rendkívül gazdag, 13 soros próbálkozását tárja elénk. Ahogy látható, Babits az első három-négy sor fordításával nem bajlódott sokat, viszont az 5. sor, és azon belül a *glubit* szó átültetésével többször próbálkozott. Ezek közül a változatok közül érdemes kiemelni egyet, amelyben *Lesbia karja* is említésre kerül: „*baszva boldogítja karjával dicsőit*” (BABITS OSzK Fond III/1547/2-3. 1r. (1604)). A kiemelt sor alapján úgy tűnik, Babits tisztában volt a *glubit* obszcén jelentésével, mi több, annak pontos értelmét is igyekezett megjeleníteni fordításában, ám végül a kipontozott ...*kolódik* kifejezésnél maradt.

A *glubo* ige obszcén jelentését Babits nem ismerhette szótárból, mivel a szó ebben az értelemben mindössze két helyen fordul elő

a latin irodalomban: Catullus 58. *carmen*jében, és Ausonius 75. epigrammájának 6-7. sorában. Utóbbiban Ausonius Crispa szexuális tevékenységének sokszínűségét ecseteli a felsorolással, ezért véljük tudni, hogy mit jelent a *(de)glubit* kifejezés. Valószínű tehát, hogy Babits Catullus verseinek egyik kommentáros kiadásából tudta meg a *glubo* ige jelentését, ezért ha megnézzük a Catullus-kommentárokat az *Erato* megjelenése előtti időből, jó eséllyel megtalálhatjuk azt, amelyik Babits számára is felvilágosítást adhatott a fenti témával kapcsolatban.

A Babits korában elérhető Catullus-kommentárok közül kiválasztottam azt a hetet, amelyek valamilyen szinten foglalkoznak a *glubit* obszcén jelentésével. Ezek közül a legkorábbi DOERING 1820-as kiadása (DOERING 1820, 136). A latin nyelvű kommentár szerint a *glubit* kapcsolatba hozható Ausonius ugyancsak erotikus kontextusban használt *deglubit* szavával. Az ige elsődleges jelentésében mezőgazdasági szakkifejezés, a 'fakéreg lehántását', illetve a 'gabona pelyvától való megfosztását' jelenti. Ezt a mezőgazdasági jelentést töltik meg obszcén tartalommal a görög hatására. Annyi azonban bizonyos, hogy a rövid Ausonius-utalásból magyarázat nélkül nem derül ki egyértelműen, hogy mit is jelenthet a *glubit*, ezért ezt a kiadást kizárhatjuk a Babits-fordítás lehetséges forrásainak köréből.

DOERING 1834-es kommentárjában az előzőnél is tömörebben és szemérmesebben fogalmaz a kérdéses szó jelentésével kapcsolatban: Venus küzdőteréről származó obszcén kifejezést emleget (DOERING 1834, 71). Úgy tűnik tehát, hogy ebből a kiadásból sem derül ki egyértelműen a *glubit* jelentése.

ELLIS 1876-os kommentárja szerint a *glubit* a görög λέπει-hez hasonló obszcén jelentéssel bír (ELLIS 1876, 162). ELLIS Athénaiostól idéz egy részletet a *Deipnosophista*iból, amelyben a λέπεσθαι 'lehámoz, lehánt' szóról azt állítja, hogy a szerelmesek fajtalan és közönséges élvezkedésének kifejezésére is használják. Bár ELLIS

DOERING korábbi kommentárjához hasonlóan a görögből vezeti le a *glubit* obszcén jelentését, a szövegből mégsem derül ki pontosan, hogy mire gondol, így nem valószínű, hogy Babits ezt a kiadást használta.

A negyedik választott Catullus-kiadás RIESE kommentárja 1884-ből. A *glubit* alakot mezőgazdasági terminusként is említő (*ausschälen*) RIESE szerint e szöveghelyen a *glubit* 'kirabol' értelemben szerepel, pontosabban 'a testével keresetre tesz szert' jelentésben, de megemlíti, hogy mások szerint a szónak obszcén jelentése van (RIESE 1884, 108). Ez utóbbi mibenlétét nem részletezi, így ezt a kiadást is kizárhatjuk a lehetséges források sorából.

BENOIST 1890-es kommentárjában azt írja, hogy a *glubit* szó szerinte azt jelenti, hogy 'eltávolítja valaminek a héját', illetve utal obszcén jelentésére is, amelynek kapcsán Ausonius már említett (BENOIST 1890, 510), a kommentár által azonban szemérmesen elhallgatott epigrammájára hivatkozik, így valószínűtlen, hogy ez a kommentár lehetett Babits fordításának forrása.

A tárgyalni kívánt kiadások közül az utolsó előtti FRIEDRICH 1908-as kommentárja. A korábbi szerzőkkel ellentétben FRIEDRICH részletes elemzés nélkül kizárja, hogy a *glubit* ugyanazt jelentené, mint a *deglubit* Ausonius epigrammájában, viszont elfogadja ELLIS kommentárját, amelyben Athénaios korábban idézett λέπεσθαι szövegpárhuzama alapján érvel a *glubit* erotikus jelentése mellett (FRIEDRICH 1908, 260–261).

Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy egyik kiadás sem utal a *glubit* olyan jelentésére, amelyből Babits Lesbia *karjának* használatára gondolhatott volna. Van azonban egy további kommentár, amelyre még a teljes Catullus-életművet elsőként magyarra fordító Csengeri János is hivatkozott 1880-as *Catullus versei* című kötetében: BAEHRENS 1876-os Catullus-kiadása.

BAEHRENS is először a szó mezőgazdasági jelentésével kezdi a *glubit* alak szemantikai elemzését, majd utal annak görög megfelelőjére,

végül pedig Ausonius említett epigrammájának sorait idézve definiálja, mi is pontosan, amit a *mulier glubens* cselekszik. Baehrens meglepően részletes és nyíltan fogalmazó, mindamellett erkölcsi ítéletet (*femina perditissima*) is közvetítő kommentárja világosan és félreérthetetlenül kimondja, hogy mit jelent a *glubit*: *quod vir ipse masturbatione, hoc ei facit manus mulieris glubentis* (BAEHRENS 1876, 286). A kommentárírónál szereplő kéz (*manus*) motívuma azonos szemantikai mezőbe tartozik, mint a Babitsnál megjelenő kar (Lesbia *karjával* boldogítja a római ifjakat), így e motívumegyezés kellő bizonyítékot nyújthat a Babits által használt kommentár azonosításához.

Sajnos azonban ez a bizonyíték is magyarázatra szorul, mivel BAEHRENS kiadásában a 87. és 75. *carmen* külön szerepel, így felmerülhet az az ellenvetés, hogy a kiadást Babits nem használhatta, legalábbis azokhoz a versekhez nem. BAEHRENS kiadásának védelmében azt tudom mondani, amit már a korábbi táblázatnál elmondtam SCALIGER *coniecturájáról*: a 19. századi, illetve a századfordulós Catullus-kiadások többsége (83%-a) megemlíti SCALIGERT vagy LACHMANN átvételét, még akkor is, ha külön szerepelteti a verseket. Mivel ez így volt BAEHRENS kiadásában is, Babits akkor is értesülhetett SCALIGER konjektúrájáról, ha csak ezt az egy Catullus-kiadást vette kezébe.

Összegzés gyanánt tehát megállapíthatjuk, hogy Babits az 58. *carmen* fordításához valószínűleg BAEHRENS 1876-os Catullus-kiadását használta, és mivel a 87. és 75. *carmennel* kapcsolatos konjektúráról ennek kommentárja is említést tesz, az epigrammák külön kezelése nem zárja ki, hogy a fordító ezeknél a verseknél is ebből a kiadásból dolgozott. A többi Catullus-verssel kapcsolatban nem találtam olyan fogódzót, ami alapján be lehetne azonosítani a forrást, de mivel a 7., az 58., valamint a 87. és 75. *carmen* fordítása az *Erató*-ban együtt is megjelentek, míg más érvet nem találunk, feltelezhetjük, hogy ugyanabból a kötetből származnak. A 34. *car-*

men fordítása ugyan 10 évvel korábban jelent meg, mint a többi a többi Catullus-vers, de ennél sem zárható ki, hogy ugyanúgy BAEHRENS kiadása volt a forrás.

Bibliográfia:

- Babits M.: *Erato: Az erotikus világeköltészet remekei: műfordítások*. Wien 1921.
 Babits M.: OSzK Fond III/1547/2-3. 1r. (1604) Catullus: *Lesbiáról* (21)
 Baehrens, A. (ed.): *Catulli Veronensis Liber*. Leipzig 1876-1885.
 Benoist, E. (ed.): *Catulli C. Valeri liber: Les Poésies de Catulle* I-II. Paris 1882-1890.
 Doering, F. G. (ed.): *C. Valerii Catulli Veronensis Carmina*. Altonae 1834.
 Ellis, R. (ed.): *A Commentary on Catullus*. Oxford 1876.
 Friedrich, G. (ed.): *Catulli Veronensis liber*. Leipzig-Berlin 1908.
 Nédli B.: „...Még szótár sem állt rendelkezésemre.” Babits Mihály versfordításairól. In: Nédli B. – Pienták Attila – Sipos Lajos (edd.): *Közelítések... Babits Mihály életművéről születésének 125. évfordulóján*. Szombathely 2008, 267–283.
 Nédli B.: Catullus és Babits, a fordító. In: Mészáros T., Jutai P. (edd.): *Panegyris. A Collegium Hungaricum Societatis Europaeae Studiosorum Philologiae Classicae II. országos konferenciáján elhangzott előadások*. Budapest 2007, 99–106.
 Riese, A. (ed.): *Die Gedichte des Catullus*. Leipzig 1884.

Dávid GÁBOR

The Arm of Lesbia. The Source of the Catullus Translations by Babits

I examined the source of Babits' Catullus translations, specifically carmen 58. It is important to pay attention to the use of language in Babits' manuscript, because the interpretation of the word *glubit*

can serve as a clue for the source of his translation. In my paper, I studied and compared seven editions of Catullus’ poems, and I tried to define the one that could be the source of Babits’ work.

MELLÉKLET

<i>Szerkesztő neve</i>	<i>Kiadás helye</i>	<i>Év</i>	<i>75. carmen</i>	<i>87. carmen</i>
Doering, F. G.	Altonae	1820	75. egyben 8 sor	
Sillig, C. J.	Gottingae	1823	külön 4 sor, Scaliger	külön 4 sor, Scaliger
Lachmann, K.	Berolini	1829	87. egyben 8 sor	
Doering, F. G.	Altonae	1834	75. egyben 8 sor (87. carmen feljegyezve, de nincs hozzá szöveg), Scaliger	
Rossbach, A.	Lipsiae	1854	külön 4 sor	külön 4 sor
Schwabe, L.	Gissae	1866	75. egyben 8 sor (LXXXVII et LXXV), Scaliger, Lachmann	
Ellis, R.	Oxford	1876	külön 4 sor, Scaliger, Lachmann	külön 4 sor “imperfect fragment”
Baehrens, A.	Leipzig	1876	külön 4 sor, Scaliger	külön 4 sor
Riese, A.	Leipzig	1884	87+75 egyben soros, Scaliger, Lachmann	
Schmidt, B.	Lipsiae	1887	75. egyben 8 sor (87+75)	
Ellis, R.	Oxford	1889	külön 4 sor, Scaliger, Lachmann	külön 4 sor “imperfect fragment”
Benoist, E.	Paris	1890	87+75. egyben 8 sor, Scaliger, Lachmann	
Müller, L.	Lipsiae	1892	87+75. egyben 8 sor	
Baehrens, A.	Lipsiae	1893	külön 4 sor	külön 4 sor
Merrill, E. T.	Boston-London	1893	külön 4 sor, Scaliger, Lachmann	külön 4 sor, Scaliger, Lachmann
Friedrich, G.	Leipzig-Berlin	1908	külön 4 sor, Scaliger, Lachmann	külön 4 sor, Scaliger
Müller, L.	Lipsiae	1913	87. egyben 8 sor	

VÁMOS Violetta

A Metamorphoses hatása Vörösmarty műveire

A *Zalán futása* szerelmi szálának különlegességére több tanulmány föl hívja a figyelmet, mivel az nem kapcsolódik szorosan a mű cselekményéhez, szerkezetileg inkább epizódyszerű betoldásnak tekinthető. E szerelmi szál három szereplőt érint: Ond fiát, Etét, Huba lányát, Hajnát és az isteni származású Délszaki tündért. A szerelmi háromszög kiegészítve a mű cselekményét nem változtat a végkifejleten, azonban önmagában is olyannyira összetett, hogy a legtöbb *Zalán futásával* foglalkozó tanulmány említést tesz problematikuságáról. Felépítése több ponton utal Vörösmarty kedvelt toposzaira: a nagyszerű ifjú harcos és a tiszta szűz szerelme abban a formában teljesezhet be, hogy Huba vezér lányával együtt az elkövetkezendő hadi tettek véghezvitelének kötelességét is átadja a potens, fiatal Etének.

Hajna alakja több ponton Daphné ovidiusi vonásait idézi. Alakja hasonlít Dianára, Apollo testvérére: az erdei szűz ugyanis vadászik tennő, aki íjjal a kezében járja az erdőt. Apollo büntetésből lesz

szerelmes az örök szüzességet áhító erdei nimfába (Daphné apját, Peneos folyamistent kéri, hogy Diana követőjeként szűz maradhasson), hasonlóan viszonzatlanul, mint a Délszaki tündér Hajnába (VMÖM 1963, 61–64).

A két történetet folytonosan átszelő *nyíl-motívum*, amelyet Daphné, illetve Hajna birtokol, visszavezet minket Dianához. A vadászat motívumát gyakran alkalmazza Vörösmarty: az erdei szűz találkozása a vadással kedvelt történeti eleme volt (VMÖM 1960, 449). Az erdei vadra vagy erdei szűzre való vadászat toposza metapoetikus utalásnak is tekinthető az ártatlan leány asszonnyá tételére. Nem lehet véletlen, hogy Dianának és Daphnének is a nyíl az attribútuma, akiket éppen emiatt nem lehet „vadként elejteni”. A toposznak ezt az értelmezését a Daphné-történetben mindkét szereplő alátámasztja, Daphné dianai íjával, Apollo pedig azzal az íjjal, amely bár Pythont leterítette, Amor nyilánál mégis gyöngébb.

Továbbgondolva az ún. vadászdill-motívum előfordulását Vörösmarty korábbi műveiben, az 1833-as *Szép Ilonka* szűzsége is egyfajta inverz Daphné-történetnek tekinthető. A művel foglalkozó szakirodalom szerint a vadászdill a korban divatos motívum, Vörösmarty mintái Bajza, Kisfaludy és Czuczor hasonló témájú művei lehettek (VMÖM 1960, 449). A kritikai kiadás szavai szerint *nem kevésbé általános téma volt a hazai és világirodalomban a vadászdill: a vadász az erdőben vad helyett egy kedves nőalakra bukkan* (uo.). Ez a meghatározás azonban nem tesz említést a *Szép Ilonka* történetében hangsúlyos szerepet kapó idős apa, egykori hős harcfi, Peterdy karakteréről. Bár a *Szép Ilonka* motívumhálójának másik összetevőjeként a Peterdy személyéhez köthető történetek vannak kiemelve, Peterdy történeti hitelessége ellenére sem kapunk releváns választ a karakter vadászdillen belüli szerepeltetésére. Azonban ha a *Szép Ilonkát* az imént kifejtett Daphné-történet tükrében vizsgáljuk, azonosíthatjuk a szereplőket: a vadászt Apollóval, Szép Ilonkát Daphnéval, Peterdyt Peneosszal.

Vörösmarty korai epikus szakaszával legújabbban Gere Zsolt foglalkozott (GERE 2013) a Martinkó András által korábban kifejtett (MARTINKÓ 1977, 172–221), Vörösmartynál súlyozottan előforduló földi mennyország motivikusságát továbbgondolva. Gere Martinkó kutatásait továbbvíve feltételezi a *Zalán futása* kiadása utáni időszakból egy egészében meg nem valósult, ám részleteiben többé-kevésbé megszületett, hatalmas őseposz tervét, amely egy komplex művészetfilozófiai rendszerbe lett volna ágyazva (GERE 2000, 456). Ez egy ún. „felrobbant őseposz”, amelynek elkészült részleteiként Gere Vörösmarty három művét, a *Délszigetet* (1826), a *Magyarvárat* (1827) és *A' Romot* (1829) határozza meg többek között Vörösmarty jegyzetei, a *Jegyzések* c. munka alapján (GERE 2000, 486–492). A rekonstruálás azonban nagyon nehéz feladat, mivel a különböző művek közötti kapcsolódást kevés esetben lehet föltárni. Például ezen művek sem csupán egymáshoz kapcsolódnak a különböző szinteken, hanem az eposztervként Gere által meg nem határozott *Tündérvölgy*höz is. Gere kutatásai főként a fenti művek istenvilágával, tündérmotivikájával, illetve a művek történeti kontextusba helyezésével kapcsolatosak. Ha ezen eposzok történetét szemügyre vesszük, karakteri egyezéseket találhatunk az előbbi vadászydill-motívum daphnéi változatával is: a *Magyarvár* alaphelyzete szerint Dalmát arra biztatja fegyvertársa, Igar, hogy messze földre induljon feleségül kérni Elvőt, Kende lányát, akit épp egy idegen harcos, Tigrán környékez. A *Tündérvölgy* története szerint Csaba kedvese Jeve, Dalma lánya, akire az idegen Döngöre vetett szemet. Miután Csaba legyőzi Döngörét, Jevét egy tündérfi elrabolja és Tündérvölgybe, a tündérek honába viszi. A történet végén Csaba visszaszerzi Dalmának Jevét, ám egyidejűleg át is veszi tőle a leányt és szimbolikusan az uralkodást. A *Délsziget* történetében ugyan nem fedezhető fel a karakteri hármasság, Hadadúr személyében élénk tárul a szerelemre, egyszersmind harci sikerre vágyó ifjú, aki szerelmével az erdőben előle folyton elillanó Szüdelit üzi.

Hasonlóképpen *A' Rom* című kiséposz hőse is Rom istentől kapott második álmában egy elillanó szűzzel találkozik, akit a harmadik álomban meg is talál, és az ifjú hadi tetteinek beteljesülésével egy időben szerelmük is beteljesedik.

Ezek alapján feltételezhető a vadászdill-motívum ismétlődése a korai epikus művekben, mivel úgy tűnik, minden ekkortájt írt mű alaptörténetéhez valahogyan kapcsolódik a harcos ifjú és az elillanó vagy éppen elrabolt, fenyegetett szűzleány karaktere, nem ritka esetben a szűz apja is. A következő idézetet találja Gere Vörösmarty nagyeposzi terveihez írott jegyzeteiben, a *Jegyzésekben*: *Talán egy hajadon leányka, ki már érzi a szerelem hatalmát, vagy ifjú kedvesem fogja olvasni, vagy egy ősz hazafi, ki már sírja szélén áll, így szólván, im még nem feledkeztek el minnyájan az ősök nagyságáról, és én még örülhetek, midőn síromba kell szállnom* (VMÖM 1967, 713). Jól látszik, hogy maga Vörösmarty is elég pontosan meghatározza ebben a felhasználásra nem kerülő előszói részletben az őt foglalkoztató karaktereket. A téma vizsgálata közben föltett kérdés a következő: miért olyan jelentős Vörösmarty számára ennek a három karakternek az együttes szerepeltetése, hogy több műve ezen alapszik, és egy tervezett eposzi előszóban ki is emeli őket?

A kérdés megválaszolására két lehetséges megoldás látszik körvonalazódni: egyrészt, ahogyan Takáts József a *Nemzeti hagyományok* kapcsán megjegyzi, 1826 körül már megfogalmazódott a sajátos magyar szentimentalizmus szembenállása az európaival. Míg az európai szentimentalizmus a férfi- és szerelem-motívum együttes szerepeltetésén alapszik, addig a magyar a férfi- és haza-motívumén (TAKÁTS 2011, 1095). Vörösmarty költészete ebben a korai szakaszban mintha pontosan ötvözné e kettőt: így lesz nála tetten érhető az férfi-haza-szerelem motívumegyüttése. Vörösmarty korai epikus költészetében tehát ez az együttállás jelentené a kiindulási pontot, illetve egy létrehozandó nagy nemzeti eposz világának az alapját, gerincét és belső ritmusát is. Ha ugyanis a herderi nemzet-élet

teóriáját erre vonatkoztatjuk, felfedezhetjük benne a ifjúkort, a férfikort, illetve az öregkort, ami tulajdonképpen egy egész élet ciklikus leírása volna, ami Vörösmarty tervezett komplex nemzeti őseposzának egészét jellemzi, jellemzi azonban a részt is: kiadva ezzel az ovidiusi formát, a *fraktál*-szerkezetet (GLOVICZKY 2010, 28–33).

Gere Zsolt ezt írja a hipotetikus Vörösmarty-eposz kapcsán (GERE 2000, 492): *A mű, a koncepció háttérében esetleg meghúzódó egyetlen történet, a tervet összetartó ciklikusság ábrázolására leginkább az ovidiusi modell, illetve Fridauszi eposza lenne alkalmas, amelyek könnyen transzformálhatóak a herderi életszakasz-allegória szerint is.*

Összegezve az eddig felvázoltakat, Vörösmarty korai epikus költeszetének egyik alapmotívumának tarthatjuk az *ifjú harc*-szűz-leány-agg hős kombinációt mint folytonosan visszatérő elemet, hasonlóan a „bolygózsido”-motívumhoz. Ezen alapmotívum narratív technikának is tekinthető, modellezi a herderi körforgást, illetve az ovidiusi *carmen perpetuum*-ot. További adalékot jelenthet a kérdésben Schedius Lajos esztétikai rendszere, amely – Gere szerint – nagy hatással lehetett Vörösmartyra a szépség mint szakrális minőség definiálásában: *Az érzékekkel felfogható világban kifejeződő (szimbolikus) szépség ugyanis éppúgy a történetiségnek van alávetve, mint bármi más, s a mítosz allegorikus-szimbolikus értelmezése, a mitológiai hermeneutika — elméletileg — lehetőséget ad arra, hogy a vallásban jelenlévő szépség változataként jelenjen meg például a tündérmitológia* (GERE 2007, 44).

Ha azonban pusztán csak Schedius esztétikai dolgozatából idézünk, akkor is fellelhetjük benne a következőket (BALOGH 2005, 91): *Ha tehát a költő bizonyos érzéseket akar bennünk kelteni, olyan érzéseket kívánjon felindítani, melyek nekünk, úgymint embereknek, sajátjaink. Olyan formákat alkosson saját maga mintájára, és olyan érzéseket ábrázoljon, melyekről tudja, hogy nemcsak hozzá magához, mind egyedi, meghatározott emberhez illenek, hanem minden emberhez, amennyiben emberek* (Schedius: A költészet).

Bibliográfia:

- Gere, Zs.: „Hat gím jöve sebtén elébe...” Vörösmarty eposzterve és őstörténeti felfogása a Zalán futását követően. *ItK* 104 (2000) 454–496.
- Gere, Zs.: *Szebb idők. Vörösmarty epikus korszakának rétegei*. Budapest 2013.
- Gere, Zs.: A szépség tudományának mitizálási kísérletei. *IT* 38/88 (2007) 3–50.
- Gloviczki, Z.: „Chaos, így hívták”: A Metamorphoses és a nemlineáris dinamika, *Ókor* 9 (2010) 28–33.
- Martinkó, A.: A földi menny eszménye Vörösmarty életművében. In: Martinkó, A. (ed.): *Teremtő idők*. Budapest 1977, 172–221.
- Schedius, L. J.: A költészet. In: Balogh, P. (ed.): *Doctrina pulcri, Schedius Lajos János széptani írásai*. Debrecen 2005, 90–111.
- Takáts, J., Politikai nyelvek a Nemzeti hagyományokban. *Holmi* 23 (2011) 1088–1096.
- Horváth K. (ed.): *Vörösmarty Mihály Összes Művei 2. Kisebb költemények 2., 1827–1839*. Budapest 1960.
- Horváth K. – Tóth D. – Martinkó A. (edd): *Vörösmarty Mihály Összes Művei 4. Nagyobb epikai művek 1*. Budapest 1963, 384–420.
- Horváth K. – Martinkó A. (edd): *Vörösmarty Mihály Összes Művei 5. Nagyobb epikai művek 2*. Budapest 1967, 713.

Violetta VAMOS

The influence of the Metamorphoses on Vörösmarty's works

Mihály Vörösmarty's, one of the greatest Hungarian romantic poets, first significant period was influenced by the opera of classical poetry Previous philological researches demonstrated the influence of Vergil, Ovid, Horace on Vörösmarty's epic poems (e.g. *Zalán futása, Délsziget, Rom, Magyarvár*, etc.). According to my

researches there had been a major effect of Ovid on Vörösmarty's epic poetry than as much the previous results presented it. Philological evidences could be found that the story of Daphne was appeared in the *Zalán futása* (mostly incarnated by the characters of Hajna and Délszaki tündér). According to previous results of Zsolt Gere Vörösmarty had a vision for about the poetic comprehension of the ancient Hungarian history, with mythological and historical moments. There's a coherence between these opera and probably Daphne's story could have influence on Vörösmarty's other works too.

KOVÁCS ISTVÁN (ELTE – EC)

L'examination des gloses écrites aux lettres de Libanios
dans le manuscrit Harley 5735 et la présentation des
livres d'enseignement pendant l'époque des Paléologues

INTRODUCTION¹

Dans la société byzantine, le livre avait un rôle très important. Son premier usage était celui d'archive d'informations (à la fois littéraires, scientifiques ou liturgiques), mais aussi comme instrument pour apprendre à lire et à écrire, et pour les études supérieures. Le livre communique des informations du passé et nous pouvons utiliser ces informations pour étudier et mieux comprendre la nature humaine. Nous sommes bien intéressés par la méthode d'acquérir une forme effective de la communication, et c'est la rhétorique. La rhétorique était un sujet très important dans la société byzantine, elle était au centre de l'éducation et peut-être nous pouvons affirmer que la formation rhétorique était l'équivalent de notre formation à la faculté de lettres. Nous avons choisi un manuscrit du XIVe siècle - le Harley 5735 - qui contient des textes rhétoriques, surtout les épîtres et qui était utilisé très probablement comme un livre d'enseignement.

Avant de commencer notre analyse de ce manuscrit, nous examinerons le contexte historique et donnerons une description du manuscrit. Dans le premier chapitre, nous présenterons le contexte historique, l'éducation à Byzance, quel était le rôle des manuscrits dans l'enseignement byzantin, l'activité philologique aux XIIIe et XIVe siècles, et une forme exceptionnelle de livre éducatif qui est très proche à notre manuscrit : les schédographies. Dans le deuxième chapitre nous voulons donner une description du manuscrit et présenter son lieu dans le

¹ Nos recherches sont soutenues par l'Office National de la Recherche, du Développement et de l'Innovation (NKFIH NN 124539)

stemma. Et à la fin dans le troisième chapitre, nous voulons présenter une petite analyse des commentaires qui se situent entre les lignes et qui sont le résultat de la lecture intensive. Nous espérons que le fonctionnement de ces commentaires et la raison de leur écriture sera plus clair pour les lecteurs d'après notre analyse.

Le contexte historique

À cause de la rareté des sources sur le système d'enseignement et la politique éducative, pour étudier les livres pédagogiques nous devons examiner les sources littéraires et les manuscrits. Les sources littéraires que nous voudrions examiner comprennent les vies des Saints, les autobiographies de certains lettrés et les correspondances contemporaines.

Tout d'abord, je voudrais esquisser la situation historique. Après la chute de Constantinople en 1204, le centre impérial a été transféré à Nicée et une partie des lettrés a accompagné ce mouvement. L'héritage antique est devenu un marqueur d'identité pour les lettrés byzantins qui aidait à supporter les difficultés de cette époque, comme la quatrième croisade et l'expansion ottomane. Après la reprise de Constantinople en 1261, la formation des lettrés avait lieu dans la capitale. Le but principal était l'entraînement des fonctionnaires d'État, parce que la restauration de l'Empire absorbait les ressources financières qui étaient consacrées à l'armée et à la diplomatie.

Après la chute de Constantinople, les livres facilement disponibles dans les bibliothèques se sont volatilisés ou ont disparu. Dès lors, des savants, parmi lesquels les plus connus et les plus importants furent Théodore Métochite et Nicéphore Blemmydes, s'efforcèrent de rechercher et reproduire les textes. Les empereurs tenaient à disposer de livres recueillis dans la bibliothèque impériale dans la

capitale récemment reconquise.² En tout cas, la recherche des livres anciens a continué pendant le XIIIe et le début du XIVe siècles, et grâce à cette activité on a trouvé plusieurs manuscrits onciaux déjà oubliés que nous pouvons lire dans les copies.³

L'empereur sélectionnait ses fonctionnaires parmi les meilleurs savants, car l'État avait besoin de personnes douées pour la rhétorique et pour la diplomatie tant avec les pays étrangers, qu'avec les provinces.⁴ L'Église aussi en avait besoin, car la question de l'union avec les catholiques était l'une des préoccupations majeures pendant le règne de Michel VIII Paléologue, et ce débat exigeait non seulement la connaissance de la théologie, mais en plus une formation rhétorique.⁵ Il faut mentionner que la pratique des discours

² *Maximi Monachi Planudis Epistulae*. No 67, p. 83, 68-69 (πρὸς τὴν βασιλίδαν πόλιν ὁθενδήποτε μετηνέχθησαν αἱ βιβλίοι)

³ Browning : "Recentiores non Deteriores." pp. 13-19.

⁴ *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*. pp. 193, 22-194, 9. (ἐπεὶ δ' ἡ τοῦ τῆς Ἰταλίας ῥηγὸς παραθεωρεῖται πρεσβεία διὰ τὰ ὑπὲρ τὸ προσήκον ζητήματα, ἐκλέγονται λοιπὸν εἰς πρεσβείαν οἱ κρείττους τῶν τῆνικαῦτα σοφῶν, ὅτε Μετοχίτης Θεόδωρος καὶ ὁ Γλυκὺς Ἰωάννης· ὁ μὲν λογοθέτης ὦν τῆνικαῦτα τῶν οἰκειακῶν· ὁ δὲ λογοθέτης τοῦ δρόμου· ἐκλέγονται δ' οὗτοι μὴ μόνον δι' ἣν τῶν πραγμάτων ἐτύγχανον ἔχοντες πείραν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὸ πολλῶ τῶν ἄλλων προέχειν συνέσεως ἐμβριθείας καὶ σοφίας περιουσίας, ὅση τε περὶ τὰ θεῖα τε καὶ ἡμέτερα δόγματα καὶ ὅση περὶ τὸν Ἑλληνα λόγον ἡσχόληται. τοιοῦτους γὰρ εἶναι ἀνάγκη τοὺς πρὸς ὑπερόρια πρεσβεύοντας ἔθνη, ἵνα πανταχόθεν οὕτως τὴν γλώτταν ἔχοντες ὥπλισμένην κὰν ταῖς διαλέξεσιν ἀριστεύουσιν, ὅποια ποτ' ἂν εἶεν.)

⁵ *Ibidem* p. 170, 2-10 (οὗ γενομένου καὶ τοῦ Βέκκου παριόντος εἰς μέσους καὶ πάντα τῇ γενναίᾳ παλάμῃ τῆς γλώττης σφοδρῶς συγκυκῶντος καὶ ἀναξάινοντος, ὅποσα οἱ τὰσφαλὲς περιέποντες δόγμα ἐπέφερον, εἰ μὴ Γρηγόριος ὁ πατριάρχης καὶ Μουζάλων ὁ μέγας λογοθέτης σοφίας περιουσία καὶ γραφῶν ἱερῶν ἐκλογαῖς ἀντίειχον καὶ τὸν σφοδρὸν ἐκείνῳ χειμῶνα τῆς παλαμναίας ἐκείνης ἀνέστελλον γλώττης, τάχ' ἂν τὸ ψεῦδος κατὰ τῆς ἀληθείας ἐλάβανε κράτος καὶ τῆς ἀρετῆς ἢ περιεργία τὸ πλέον ἐκτάτο.); p. 168, 15-24 (Ἐπεὶ δ' ὥσπερ τοῖς ὑγροτέροις τῶν ξύλων ἐμφύονται σκώληκες, οὕτω καὶ ταῖς φιλοτίμοις ψυχαῖς ὡς ἐπίπαν ζήλοτυπία καὶ φθόνος δεινοὶ τινες ὑφεδρεύουσι κατὰ τῶν ὁμοτέχνων καὶ πρὸς ἃ μάλιστα τῶν ἐπιτηδευμάτων ἐκείνοι σπουδάζουσιν, ἡγία καὶ

célébratifs constituait un moment très important dans les occasions solennelles.

Le “système” de l’enseignement

L’alphabétisation avait un rôle très important dans la société byzantine : “la voie de l’alphabétisation, en effet, pouvait mener à une carrière dans la fonction civile, militaire ou ecclésiastique” et “être analphabète était en tout cas une condition humiliante.”⁶

Pour étudier les différentes étapes de la formation intellectuelle à Byzance, nous devons examiner les autobiographies de certains lettrés et les correspondances contemporaines.

Il faut d’abord rappeler qu’il est difficile de saisir l’essence de l’éducation byzantine. Robert Browning donne une description simple et courte : “A school is a very simple institution. All it requires is a teacher, a room, and a book. And it can probably dispense with the last.”⁷ Toutefois, cette description montre seulement les “ingrédients” matériaux, et elle ne reflète pas l’aspect intellectuel qui est l’essence de l’enseignement.

Mais quel serait le socle intellectuel fondamental de l’éducation byzantine? Elle est basée sur la culture orthodoxe et l’héritage païen qui ne fonctionnaient pas toujours bien ensemble.⁸ Par contre,

τὸν πατριάρχην Γρηγόριον ἢ τῆς τοῦ Βέκκου γλώττης καὶ διανοίας ὀξύτης, καὶ δεινὸν αὐτῷ ἦν, εἰ διαβόητος μὲν ἐν τοῖς τότε γενόμενος Ἑλλήσι μόνος αὐτὸς, διαβόητος δὲ καὶ τοῖς τῶν πατριαρχῶν ἐλλογίμοις ἐλπίζων ἀκούσεσθαι, ἔπειτα ζημοίτο διὰ τῆς ἐν ταῖς διαλέξεσιν εὐστομίας ἐκείνου τὴν τοσαύτην φιλοτιμίαν· διὰ τοι τοῦτο καὶ αὐτὸς οὐ μέτρια συνεβάλετο πρὸς τὴν ἐξορίαν ἐκείνου.)

⁶ Cavallo, Guglielmo : *Lire à Byzance*. pp. 24-25.

⁷ R. Browning : „Literacy in the Byzantine World.” *Byzantine and Modern Greek Studies* IV (1978). pp. 39-54.

⁸ Pour le débat sur les anciens voir p.e. Agapitos, Panagiotis A.: Teachers, pupils and imperial power in eleventh-century Byzantium. IN: Too, Yun Lee - Livingstone,

M. Markopoulos a donné une description fort expressive : l'école est *“une institution marquée par un attachement quasi sacré à la tradition intellectuelle gréco-romaine.”*⁹

Pour commencer, il faut d'abord évoquer l'enseignement élémentaire. Les enfants ayant entre six et onze ans recevaient l'éducation élémentaire (ἱερὰ γράμματα) qui comprenait l'acquisition de l'alphabet, l'orthographe, la base de la grammaire et du calcul. Cette formation était disponible pour tout le monde indépendamment de la classe sociale.¹⁰

Le premier livre scolaire utilisé par les enfants pour apprendre à lire était le livre des Psaumes. À l'origine, ce livre est consacré à l'utilisation liturgique et non scolaire, mais l'enracinement de ces textes dans la vie quotidienne les a rendus appropriés pour apprendre l'alphabet.¹¹

Ensuite, les jeunes pouvaient commencer l'ἐγκύκλιος παιδεία qui prévoyait les μαθήματα et les λόγοι, surtout dans les villes plus grandes et pour les familles plus riches. Pour la plupart, le but de l'éducation était plutôt pratique, et la formation ne s'étendait plus au-delà de la rhétorique et d'un certain langage savant - qui est devenu le synonyme de la culture ultérieurement. Les manuels, les traités rhétoriques et les collections de mots attiques soutenaient ces efforts. Parmi les lettrés qui ont étudié la rhétorique, on peut trouver des membres de plusieurs groupes sociaux : les clercs, les moines, les laïcs, les fonctionnaires riches, les soldats, et même les femmes.¹²

Niall [éd. par]: *Pedagogy and Power. Rhetorics of classical learning*. Cambridge, 2007. pp. 170-191.

⁹ Markopoulos, Athanasios : “De la structure de l'école byzantine. Le maître, les livres et le processus éducatif.” p. 95.

¹⁰ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. pp. 11-12.

¹¹ Bianconi, Daniele : “Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio.” p. 481.

¹² Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. pp. 11-12.

Les différentes étapes de la formation et leur ordre n'étaient pas toujours clairs.¹³ Originellement, après l'enseignement élémentaire ils commençaient les études de *trivium* et le *quadrivium* qui constituaient l'ἐγκύκλιος παιδεία.¹⁴ Mais souvent, cette ἐγκύκλιος παιδεία se réduisait à une formation rhétorique et grammaticale jusqu'à la quatrième étape des *progymnasmata*.¹⁵

Le sens de l'ἐγκύκλιος παιδεία a changé au cours des périodes. En particulier, Jean Tzetzés se lamente sur le déclin de l'ἐγκύκλιος παιδεία, car antérieurement elle concernait toutes les disciplines, mais à son époque on définissait la seule grammaire comme ἐγκύκλιος παιδεία.¹⁶

En outre, Georges Acropolite fait une remarque similaire : à seize ans, il a fini l'ἐγκύκλιος παιδευσίς qu'on appelle souvent γραμματική.¹⁷ Philothée Kokkinos écrit dans la collection de biographies de Saints que les saints de Thessalonique ont terminé l'ἐγκύκλιος παιδεία, mais ils ne pouvaient pas supporter “les mensonges et le gazouillement vide” des poètes anciens. On peut donc voir d'après ces exemples que l'ἐγκύκλιος παιδεία consistait en une formation de grammaire en ce temps-là.

¹³ Bianconi, Daniele : “Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio.” p. 478.

¹⁴ Lemerle, Paul : *Le premier humanisme byzantin*. 100-101.

¹⁵ Cavallo, Guglielmo : „Alla ricerca del lettore comune a Bisanzio.” pp. 1246-1249.

¹⁶ *Ioannis Tzetzae historiae*. 377, 518-528. (Δευτέρως δὲ ἐγκύκλια μαθήματα καλοῦνται | ὁ κύκλος, τὸ συμπέρασμα πάντων τῶν μαθημάτων, | γραμματικῆς, ῥητορικῆς, αὐτῆς φιλοσοφίας, | καὶ τῶν τεσσάρων δὲ τεχνῶν τῶν ὑπ' αὐτὴν κειμένων, | τῆς ἀριθμοῦσης, μουσικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας, | καὶ τῆς οὐρανοβάμονος αὐτῆς ἀστρονομίας. | Ἐγκύκλια μαθήματα δευτέρως ταῦτα πάντα, | ὡς ἔγραφε Πορφύριος ἐν βίοις φιλοσόφων, | καὶ ἕτεροι μυρίοι δὲ τῶν ἔλλογιμων ἀνδρες. | Νῦν δὲ γε τὴν γραμματικὴν ἐγκύκλιον παιδεῖαν | εἶπον, κατὰ κατάχρησιν, οὐ λόγῳ δὲ κυρίῳ.)

¹⁷ Georges Acropolite : *Annales*. 29. 13-15 (ἐκκαίδεκέτης ὥν καὶ νῦν τῆς ἐγκυκλίου ἀπηλλαγμένος παιδεύσεως, ἣν γραμματικὴν κατονομάζουσιν οἱ πολλοί)

Nous pouvons nous faire une image rapide de l'enseignement grâce à l'autobiographie de Grégoire de Chypre. Nous connaissons ses études par son autobiographie. Après avoir terminé la formation élémentaire auprès d'un γραμματιστής, il est arrivé à Nicosie pour faire ses études secondaires [πλείονος παιδεύσεως ἔνεκεν].¹⁸ À quinze ans, il est parti à Nicée pour étudier, parce qu'il avait perdu l'espoir de bénéficier d'une formation sérieuse. Mais même à Nicée, il n'y avait que la grammaire et la poésie d'enseignées. Ainsi après 1261, il a continué ses études dans la Capitale en étant l'élève de Georges Acropolite.¹⁹

Pour illustrer l'activité pédagogique de Grégoire de Chypre, nous pouvons également regarder sa correspondance avec ses élèves et ses œuvres.²⁰ Quand il habitait dans le monastère du Sauveur

¹⁸ Grégoire II de Chypre : *Autobiographie*. p. 177, 12-13. (Γεννάται τοῖνυν ἐν τῇ νήσῳ καὶ τρέφεται παρὰ τοῖς γονεῦσιν ἕως αὐτὸν ἔδει φοιτᾶν ἐς γραμματιστῶν.) p. 177, 13-19. (Ὡς δὲ τῆς τούτων ἐπιστήμης παρήλθε τὴν χρεῖαν, παρήλθε δ' ἐν πάνυ νέᾳ τῇ ἡλικίᾳ, δοκῶν εὖ πεφυκέναι τὴν ψυχὴν πρὸς μαθήματα, καὶ ἀδικοῖτ' ἂν μὴ τούτοις ἐμβιβαζόμενος, εἰς τὴν Καλλινικισέων πλείονος παιδεύσεως ἔνεκεν πέμπεται, δοκοῦσαν τέως τὴν πόλιν ἐκείνην ἀνδρῶν εὐτυχεῖν πολὺ πλέον εἰδότην παρὰ τοὺς ἐξ ἀρχῆς παιδευτάς, κἂν εὐτύχει ταῖς ἀληθείαις ἐνὸς οὐδενός.)

¹⁹ *Ibidem* p. 181, 24-30. (Ἄλλ' ὥς ἀπέτυχεν, ἄρας ἐκ τῆς Ἐφέσου, δι' ὧν μνηρῶν ἕξ, καὶ τούτων σχεδὸν χειμερίων, ὁμοῦ μεγάλαις ταλαιπωρίαις ἄλλαις τε καὶ ταῖς τῶν ἀναγκαίων στερήσεσιν, εἰς τὴν τῶν Βιθυνῶν μητρόπολιν Νικαίαν ἔρχεται.; p. 183, 8-13. Καὶ γὰρ πλὴν γραμματικῆς τε καὶ ποιητικῆς, ἐπιτολαίων καὶ τούτων, εὗρες ἂν τοὺς ἐκείσε σοφοὺς ἕτερον διδάσκειν εἰδόμενος οὐδέν, φάσκειν δὲ ῥητορικῆς καὶ φιλοσοφίας καὶ τῶν ἄλλων ὅσα μαθήματα διαφερόντως μετιέναι καὶ εἰδέναι ἀνθρώπῳ προσήκει, κλέος οἷον ἀκοῦειν, γινώσκειν μέντοι αὐτοὺς ὃ τι ποτὲ εἰσιν εἰ ἄρα καὶ εἰσιν, οὐδαμῶς.) p. 185, 5-11. (Τὰ δ' ἐντεῦθεν, οὐ πολὺς χρόνος ὁ μετὰ ταῦτα καὶ τὸ μέγα Βυζαντίων ἄστρῳ Ῥωμαίοις αὖθις Θεός, τοὺς Λατίνους ἀφελόμενος, διδῶσι. Καὶ τοῦ Ἀκροπόλιτου τηρικαῦτα, πλέον τῶν ἄλλων τὰ ἐξ λόγους ὄντος σοφοῦ, ὑπὲρ τῶν λόγων ὅτι δὴ πολὺς αὐτῶν αὐχμὸς ἐν ταῖς τῶν ἀνθρώπων ἐκράτει ψυχαῖς, δυσχεραίνοντος, τὴν τε ψυχὴν πάσχοντος καὶ βοηθεῖν εἰς δύναμιν θέλοντος, αἰσθόμενος βασιλεὺς ἀνίησι τῶν δημοσίων φροντίδων καὶ βοηθεῖν συγχωρεῖ.)

²⁰ Par exemple les progymnasmata constitué par lui. cf.: Kotsabassi, Sofia : „Die progymnasmata des Gregor von Zypern. Fabeln, Erzählung und Ethopoie.” *Ελληνικά*. XLIII (1993) pp. 45-63.

Akataleptos, il s'occupait de collecter et copier les manuscrits.²¹ Mais, la rareté du papier a rendu son travail difficile.²²

Avant son patriarcat, quand il n'enseignait pas encore dans le monastère du Sauveur Akataleptos, il appelait ses élèves *ὁμιληταί*.²³ Toutefois, il n'a pas arrêté son activité d'enseignement pendant son patriarcat et il recevait ses élèves dans le monastère.²⁴

Il a porté le titre de φιλοσόφων ὑπατος (dont le dernier porteur était Jean Amparès qui était un maître de la rhétorique).²⁵ Ce titre impérial - bien que ce soit difficile à définir - était octroyé aux personnes qu'on présumait spécialistes des questions philosophiques et rhétoriques. C'était surtout les clercs qui occupaient la fonction de *chartophylakes*.²⁶

Une fois, Markos - un moine - donna un script dogmatique au patriarche Grégoire II de Chypre pour corriger son style et son langage, mais cet incident entraîna sa démission.²⁷

²¹ Grégoire II de Chypre : *Lettres*. no 20.

²² Cf. Kravari, Vassiliki : "Note sur le prix des manuscrits (IXe-XVe s.)" p. 378.

²³ Grégoire II de Chypre : *Lettres*. no 91.

²⁴ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. pp. 20-21.

²⁵ Nicolas Cabasilas : *Lettres*. no 3.

²⁶ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. pp. 22-23.

²⁷ *Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeologis libri tredecim. Tome 2.* p. 117, l. 14-17 et p. 118, l. 1-11 μοναχὸς γάρ τις Μάρκος τοῦνομα, ἐκ γένους ἐξωτέρου Ῥωμαίων ὧν καὶ πρὸς λόγον φιλοτιμούμενος, συνήθειαν ἔχων ἐκ τοῦ πάλαι πρὸς πατριάρχην φοιτᾷν αὐτῷ καὶ διδάσκεσθαι, τότε δόξαν ἐκείνῳ, οὐκ οἶδα πόθεν, συνιστᾷν αὐτὸν ἐκ λογογραφίας τὰ δόγματα, γράψας ὡς δῆθεν τὰ εἰς ἀντίρρησην ἐμφανίζει τῷ πατριάρχει. ὁ δ' ἀνὰ χεῖρας λαβὼν τε καὶ διελθὼν καὶ τισιν ἐπιστήσας, καὶ ὡς εἶωθε πάλαι ποιεῖν, διδασκάλου τρόπον χερσὶν οἰκείαις τιν' ἄττα διορθωσάμενος ἀποδίδωσιν. ἐντεῦθεν ὁ Μάρκος λαβὼν τὰ πιστὰ ὡς τις εἶναι δόξας καὶ ὑπὲρ δογμάτων γράψας, τὸ γραφὲν ἐνεφάνιζε τοῖς πολλοῖς θαρρούντως, προστιθείς ὡς καὶ πατριάρχει ἐμφανίσσει τοῦτο καὶ ἐκεῖνός τινα διορθώσειεν, ἐγκαθιστᾶν ἐντεῦθεν τὰ τῆς ἐκδόσεως.

Parfois, le patriarche était très sévère avec ses élèves : s'il considérait qu'un élève ne méritait pas son attention - car il était paresseux ou ne fréquentait pas son cours avec assiduité - il le renvoyait.²⁸

Il est probable que l'école Saint-Paul de l'Orphelinat à Constantinople proposait une formation élémentaire et l'ἐγκύκλιος παιδεία.²⁹

L'histoire de l'orphelinat remonte jusqu'au XIe siècle. Michel VIII Paléologue l'a pris aussi sous son patronage et il a projeté de fonder une école proposant l'ἐγκύκλιος παιδεία.³⁰ Cependant, c'était une exception, parce que les écoles privées offraient l'enseignement secondaire en général. Les matières (μαθήματα ou παιδευσις ou ἐγκύκλιος παιδεία ou λόγοι) étaient la grammaire, la poésie et la rhétorique.³¹

Entre la formation laïque (σοφία ἢ τῶν ἔξω) et théologique (σοφία ἢ τῶν καθ'ἑμᾶς), il y avait une nette distinction. On pensait que l'approfondissement des textes helléniques était inutile ou parfois

ταῦτα λαβοῦσί τισι, καὶ μαθοῦσιν ἐκείθεν ὡς καὶ αὐτοὺς ὁμωνυμίζει τὴν λέξιν τὴν προβολεύς, ἄφυκτον ἔχειν τὸν πατριάρχην ἐπὶ τῇ κατηγορίᾳ ἐδόκει

²⁸ Grégoire II de Chypre : *Lettres*. no. 108.

²⁹ Voir Mergiali-Falangas, Sofia : "L'école Saint-Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire." *Revue des études byzantines*. XLIX (1991) pp. 237-246.

³⁰ Georges Pachymères. *Relations historiques*. IV. 14. 20-30. (Ἦν γὰρ ταῖς ἀληθείαις κάκεῖνος πρὸς τὰ παλαιὰ τῆς Κωνσταντίνου πόλεως παρακινούμενος, ὡς καταστήσῃ μὲν κλήρους, ἕνα μὲν ἐπὶ τῷ περιωνύμῳ τῶν Ἀποστόλων ναῶ, θάτερον δὲ ἐπὶ τῷ τῶν Βλαχερνῶν, καὶ ὑμνοπόλους ἐρρόγους τάξαι τοῖς κλήροις τοὺς ἐκ τῆς πόλεως ἱερεῖς, συστήσασθαι δὲ καὶ κατὰ τὸν τοῦ μεγάλου Παύλου νεῶν ἐν τοῖς ἀρχαίοις ὀρφανοτροφίοις γραμματικευομένων σχολὴν καὶ ῥόγαις ἐτησίοις ἐπιρρωννύνει τὸν τε διδάσκαλον καὶ τοὺς παῖδας, καὶ τοὺς ἐν λόγοις προκόπτοντας δώροις καὶ ἱκαναῖς φιλοτιμίαις τιμᾶν. Τότε δ' οὖν ὑποκληθεὶς ταῖς τοῦ ἱεράρχου αἰτήσεσι, προσετέθησεν αὐτίκα τῷ καταδίκῳ καὶ ἐξέλθεῖν ἐκέλευσεν· ὃν δὴ κάκεῖνος δεξάμενος πολλοῖς εὐφραίνων τοῖς ἀγαθοῖς, προσεπισφραγίσας καὶ ῥήτορα, καὶ ὑπ' αὐτῷ διδάσκοντι πᾶσιν ἐξηγοίγνυ τὸ τῶν μαθημάτων διδασκαλεῖον.)

³¹ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. pp. 26-27.

dangereux, et même dans les biographies des Siants ; dans la Vie de Saint Germain, on mentionne qu'il avait terminé ses études juste avant de commencer à étudier la poésie, car il pensait que les histoires fabuleuses et indécentes n'étaient pas convenables à la vie monastique. Isidore était moins sévère : il pensait qu'on doit mettre les études profanes au service du dogme orthodoxe et de la théologie.³²

Presque toute la population rurale et la plupart des habitants des villes n'avaient pas accès à l'ἐγκύκλιος παιδεία, mais seulement la formation élémentaire (ιερά ou πεζὰ γράμματα) leur était accessible. Toutefois, la plupart des femmes n'étaient pas acceptées même au sein de la formation élémentaire, sauf quelques personnes des classes sociales plus élevées. Le titre d'enseignant au niveau de ιερά γράμματα était le παιδευτής, le διδάσκαλος, le γραμματιστής, le χαμαιδιδάσκαλος ou le μυσταγωγός. On appelait l'école παιδευτήριον ou σχολή.³³

Les hautes études

Il est difficile de donner une définition des « hautes études » dans le contexte byzantin. On n'y trouve pas des instituts officiels, plutôt des individus et leurs élèves.

Au plus haut niveau, on enseignait les sciences (ἐπιστήμαι, μείζονες ἀκροάσεις, τὸ τῆς ἐπιστήμης ἐντελές) seulement dans la Capitale et pour l'élite (les enfants des hauts fonctionnaires, les pupilles du métropolitain et les grandes familles). Au sommet, il s'agissait surtout de recherches non pratiques et n'ayant que peu d'intérêt pour le grand public.³⁴

³² Vie d'Isidore le patriarche p. 340-341 et 344.

³³ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. pp. 27-29.

³⁴ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. p. 12.

Après la chute de Constantinople en 1204, nous pouvons lier la restauration de l'éducation de haut niveau à Georges Acropolite.³⁵ À côté des mathématiques et de la philosophie, la rhétorique aussi faisait partie de cette formation par les pratiques textuelles (γυμνασίαι). Grégoire II de Chypre mentionne dans son autobiographie qu'il était l'élève d'Acropolite et chez lui il avait étudié la rhétorique après les pratiques syllogistiques analytiques mais avant la philosophie aristotélicienne.³⁶

Pour étudier la rhétorique, on avait besoin de connaissances de la poésie.³⁷ La plupart des œuvres rhétoriques citent Homère,

³⁵ *Ibidem* pp. 15-16.

³⁶ Grégoire II de Chypre : *Autobiographie*. p. 185. 5- 31 (Τὰ δ' ἐντεῦθεν, οὐ πολλὸς χρόνος ὁ μετὰ ταῦτα καὶ τὸ μέγα Βυζαντίων ἄστρῳ Ῥωμαίοις αὖθις Θεός, τοὺς Λατίνους ἀφελόμενος, δίδωσι. Καὶ τοῦ Ἀκροπολίτου τηνικαῦτα, πλέον τῶν ἄλλων τὰ ἐς λόγους ὄντος σοφοῦ, ὑπὲρ τῶν λόγων ὅτι δὴ πολλὸς αὐτῶν αὐχμὸς ἐν ταῖς τῶν ἀνθρώπων ἐκράτει ψυχαῖς, δυσχεραίνοντος, τὴν τε ψυχὴν πάσχοντος καὶ βοηθεῖν εἰς δύναμιν θέλοντος, αἰσθόμενος βασιλεὺς ἀνίησι τῶν δημοσίων φροντίδων καὶ βοηθεῖν συγχωρεῖ. Καὶ ὅς, πρόθυμος ἑαυτὸν τοῖς βουλομένοις ἀκροᾶσθαι καθίζει διδάσκαλον, ἐξηγητὴν μὲν τῶν λαβυρίνθων Ἀριστοτέλους—οὕτω γὰρ ἐγὼ καλῶ τὰς ἐκείνου στροφὰς καὶ πλοκάς αἷς τὰ ἑαυτοῦ περιβάλλων ἐργῶδη κατανοεῖν ἀπεργάζεται—ἐξηγητὴν δὲ καὶ τῶν Εὐκλείδου καὶ Νικομάχου, ὅσα τεθεωρήκασιν οὗτοι, ὁ μὲν γεωμέτρως, Νικόμαχος δὲ ἀριθμητικῶς, ἐκδιδάσκοντες. Συνέρρεον πρὸς αὐτὸν οὐκ ὀλίγοι, ἔρωτι παιδείας ἐλκόμενοι· ἡπείγετο καὶ ὁδε, νεώτατος μὲν τοῦ χοροῦ, πλεονεκτεῖν δὲ αὐτοῦ ἐν τῇ τοῦ μαθημάτων καταλήψει οὐδὲ τῶν πρεσβυτέρων παραχωρῶν οὐδενί. Τῆς τοίνυν συλλογιστικῆς καὶ ἀναλυτικῆς καλῶς τῷ διδασκάλῳ σαφηνισθείσης, ὡς ἐπῆλθεν αὐτῷ καὶ εἰς τὰ τῆς ῥητορικῆς τοὺς ὁμιλητὰς ἐμβιβάζειν πρὶν τινα δεύτερον τῶν ἀριστοτελικῶν βαθμῶν ἐπιχειρεῖν ἀναβαίνειν, ἐνταῦθα τούναντιον ἢ πρότερον περὶ τὸν ἐν ἐκείνοις ἄριστον τουτονὶ ὑπῆρχεν ὄραν. Ἐν γὰρ ταῖς γυμνασίαις καθ' ἃς ἔδει γράφοντας ἐπιδείκνυσθαι τὴν περὶ τὸδε τῆς ψυχῆς ἐπιτηδεότητα πάντες μὲν αὐτοῦ κρείττους ἦσαν, αὐτὸς δ' ὑπέρτερος οὐδενός. Τὸ δ' ἴσως αἴτιον ὅτι τῆς περιπατητικῆς φιλοσοφίας ἄγαν ἐρών καὶ ταύτη ἑαυτὸν ἐπινείμας, Ἀριστοτέλην τε ὡς οὐδένα φιλοσόφων ἐκθειάζων τῶν ἄλλων, ἤττον τὴν ῥητορικὴν δεξιὸς καὶ λογογράφος ἀκούειν ἐφρόντιζε· καὶ γε αὐτῷ διὰ ταῦτα κεκομψευμένα ἐξαγγέλλειν καὶ ῥητορεύειν οὐκ ἔμελεν.)

³⁷ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 151.

Hésiode, Pindar ou les tragiques. Bien que la poésie ait fait partie de l'ἐγκύκλιος παιδεία, on l'étudiait également au plus haut stade des études avant la rhétorique. Pour prétendre au moindre emploi administratif dans les bureaux, on avait besoin de la poésie et de la rhétorique.³⁸

Pour la rhétorique, les étudiants devaient acquérir un niveau élevé de compétences oratoires et être capables d'écrire en dialecte attique de bon style.³⁹ Pour acquérir ces compétences, ils travaillaient avec les textes compilés pendant la deuxième sophistique.⁴⁰

Les *progymnasmata* d'Aphthonios et d'Hermogène étaient très populaires (quatorze chapitres : μῦθος, διήγημα, χρεία, γνώμη, ἀνασκευή, κατασκευή, κοινὸς τόπος, ἐγκώμιον, ψόγος, σύγκρισις, ἡθοποιία, ἔκφρασις, θέσις, εἰσφορᾶς νόμος). Les étudiants composaient leurs propres γυμνάσται pour chaque chapitre en avançant en ordre de difficulté.⁴¹ Puis, ils étudiaient l'ouvrage "L'art de la rhétorique" (basé sur les rhéteurs classiques) d'Hermogène.⁴² Dans la formation rhétorique, Libanios, Synésios et Aelius Aristide jouaient un rôle important, mais Démosthène et Isocrate en faisaient partie, et même Platon et Thucydide comme modèles de l'éloquence attique. Les Pères Cappadociens (en particulier les discours de Grégoire de Nazianze) faisaient également l'objet de *scholia*.⁴³

Cependant, les enseignants de l'époque composaient des *progymnasmata* en guise de modèles pour leurs élèves, notamment les

³⁸ *Ibidem* p. 9 ff., p. 19., 92 ff.

³⁹ *Maximi Monachi Planudis Epistulae*. no 66; Clark, D. L. : *Rhetoric in Graecoroman Education* pp. 144-76.

⁴⁰ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 151.

⁴¹ Lameere, William : *La tradition manuscrite de la correspondance de Gregoire de Chypre, patriarche de Constantinople*. p. 185, 24-26.

⁴² Kustas, G. L. : *Studies in Byzantine Rhetoric*. pp. 14-22.

⁴³ Wilson, N. G. : "The Church and classical studies in Byzantium." p. 70.

récits (διηγήματα) de Théodore Hexaptérygos (cod. Vind. Phil. Gr. 254, ff. 120r-125r) et les *progymnasmata* de Grégoire II de Chypre, Constantin Acropolite et Maxime Planude.⁴⁴

Toutefois en général, les enseignants sélectionnaient les modèles parmi les auteurs traditionnels (canon). Nicéphore Blemmydès a enseigné à l'aide d'Hermogène,⁴⁵ Hexaptérygos et Georges Acropolite ont utilisé Aphthonios en plus d'Hermogène.⁴⁶ Grégoire II de Chypre a commencé à utiliser Platon et Démosthène aussi.⁴⁷ Il semble que les textes originaux se sont avérés plus efficaces pour les élèves que les *scholia* et les commentaires. Les *mélétai* de Grégoire II de Chypre qu'il a écrites comme antilogies pour les discours de Libanios indiquent que Libanios faisait partie de l'enseignement du patriarche. Même Aelius Aristide a reçu l'attention de Grégoire II de Chypre. La grande quantité de manuscrits qui ont survécu de cette époque montre l'effet des éditions du patriarche, et plus tard

⁴⁴ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 45. p. 61, pp. 100-101.

⁴⁵ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 7., p. 153.

⁴⁶ Lameere, William : *La tradition manuscrite de la correspondance de Gregoire de Chypre, patriarche de Constantinople*. p. 185; Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 11., 32.

⁴⁷ *Anecdota Graeca*. p. 370 (Τὶ γοῦν ἐγὼ; Βοηθῶ δὲ καὶ τῷ καθηγεμόνι τῶν λόγων ἐμοί. Καὶ γοῦν ἡ ἄμυνα ἐκ τῆς σφῶν ἐκείνων φωνῆς καὶ γλώττης. Καὶ ἄγετε δὴ μοι, Μοῦσαι τῶν νῦν ρητόρων, τὰ παρ' ὑμῶν καὶ τὰ παρ' ἐκείνων παράλληλα θέμεναι, ἀμιλλήσασθε μέχρι παντός. Κἂν τι πλεον καὶ ἄμεινον ἐρεῖν ἔχητε, ὑμῶν ὁ στέφανος, καὶ δὴ γε κρατεῖτε· εἰ δὲ τό γ' ἐξισοῦσθαι καὶ παραπλήσια φθέγγεσθαι ἀποχρῶν ἐστὶν ὑμῖν εἰς φιλοτιμίαν, ἐπιδείξασθε, καὶ ἀπόχρη γ' ὑμῖν νικᾶν τοὺς ἄλλους κἂν τοῦτω. Πλάττων γοῦν οὗτος· Δημοσθένης ἐκεῖνος· ὁ δ' Ἀριστείδης, καὶ κατάλογος οὐκ ἀγεννῆς ὁ τῶν βεβοημένων ἀνδρῶν τούτων· καὶ πάλαι κείμενος αἰεὶ λέγουσιν ἐν ταῖς βίβλοις, ἃς δὴ χρὴ ἀνελπίτεσθαι, καὶ λέγειν μὲν ἐξ αὐτῶν, λέγειν δ' ἐκ τῶν ὑμετέρων, καὶ ἡμᾶς, εἰ γ' εἰς ἀκροατὰς δέχεσθε, ἀκροᾶσθαι.); cf. Wilson, N. G. : "The Church and classical studies in Byzantium." p. 71;

elles sont devenues les manuels principaux. Georges Pachymère a écrit treize *mélétai* après cette idée et l'influence du patriarche est décelable dans les œuvres de son élève, Nicéphore Choumnos.⁴⁸ Toutefois, l'intérêt pour la rhétorique a commencé à décliner, principalement au profit des mathématiques.⁴⁹

Le *trivium* comprenait les études sur la grammaire, Homère et d'autres poètes (Eschyle, Sophocle, Euripide, Aristophane, Hésiode, Pindare, Théocrite, Grégoire de Nazianze), les traités rhétoriques (Aphthonios et Hermogène), les œuvres des auteurs classiques et chrétiens préférés pour leur style (Hérodote, Thucydide, Platon, Démosthène, Eschine, Isocrate, Lucien, Thémistios, Libanios, Aelius Aristide, Grégoire de Nazianze) et les ouvrages principaux de la philosophie (la logique d'Aristote et les commentaires).⁵⁰

À la fin de l'Empire, on utilisait non seulement les modèles antiques mais les textes contemporains. Costas Constantinides présente une liste "presque infinie" d'œuvres et auteurs différents en montrant une grande prospérité de la rhétorique byzantine: Grégoire II de Chypre, Georges Pachymère, Maxime Planude, Constantine Acropolite, Nicéphore Calliste Xanthopoulos, Théodore Métochite etc; et les genres : *μῦθοι*, les déclamations, *ῥητοποιῖα*, *ἐκφράσεις*, *πρῆγματά*, les collections de proverbes, *συγκρίσεις*, les discours.⁵¹

⁴⁸ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 61.

⁴⁹ *Maximi Monachi Planudis Epistulae*. no 6. 14-18. (*κὰν δεξιού ῥήτορος τῶν ἐφ' ἡμῶν ἐβελήσω μνησθῆναι, εὐθὺς αὐτὸς μετὰ τῶν σαυτοῦ καλῶν καὶ γενναίων συγγραμμάτων ἐπὶ νοῦν ἀπαντᾶς κἀγὼ τὸ ἐκείνων κάλλος ἐμαυτοῦ κόσμον καὶ συμμαχίαν ἡγήμαι, ἐπειδὴ κινδυνεῖ παρὰ τοῖς πολλοῖς τῶν νῦν ὄντων μηδὲνα λόγον εἶναι τῶν λόγων*); Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 43.

⁵⁰ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 480.

⁵¹ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 500.

En raison de leur style, on voyait les Vies parallèles de Plutarque ou les Βασιλικοὶ λόγοι d'Isocrate comme des modèles.⁵² Les hagiographies byzantines tardives - de la même manière que les auteurs de la seconde sophistique - jouaient un rôle important dans l'enseignement de la rhétorique.⁵³

L'Église aussi a pris sa part dans la préservation de la culture hellénistique par la formation profane des clercs. Toutefois, pendant l'occupation latine, l'École Patriarcale a éprouvé un temps d'arrêt, et après, son statut demeure flou et ambigu. La plupart de chercheurs la placent à côté de l'orphelinat de Saint Paul.⁵⁴ L'effort de l'empereur pour restaurer l'ἐγκύκλιος παιδεία dans l'orphelinat jouerait en faveur de cette idée, mais aucune autre donnée ne nous offre la certitude de l'union de deux instituts : on y trouve des formations de niveaux différents et les salaires des enseignants différaient aussi.⁵⁵

Le rôle des trois didascales de l'Église (le didascale de l'Évangile, de l'Apôtre et du Psautier) est moins connu et nous n'avons pas beaucoup de données sur leur auditoire. C'est une question que de savoir s'ils ont enseigné ou prêché.⁵⁶

Dans le cas de Georges Pachymère, qui était diacre à l'église patriarcale de Sainte Sophie, nous possédons quelques œuvres de contenu rhétorique, philosophique et scientifique qui ressemblent aux manuels didactiques, et c'est par là même que nous pouvons les associer à l'enseignement - comme les *Declamationes* qui étaient liées à l'enseignement de la rhétorique.⁵⁷

⁵² Ševčenko, Ihor : "Levels of Style in Byzantine Prose." pp. 301-302.

⁵³ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 480.

⁵⁴ Browning, Robert : "The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century." p. 174 et pp. 176-177; Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 54.

⁵⁵ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. pp. 30-31.

⁵⁶ *Ibidem* pp. 32-33.

⁵⁷ Boissonnade, Joanne, F. [éd. par] : *G. Pachymeris Declamationes XIII*. Paris, 1848.

Maxime Planude était un des meilleurs lettrés grâce à ses œuvres scientifiques et philologiques, ses commentaires et éditions d'œuvres classiques, et sa connaissance de la langue latine. Au-delà de ses études personnelles et missions diplomatiques, il a voué son temps à l'enseignement.⁵⁸ Non seulement ses œuvres philologiques mais aussi ses œuvres scientifiques témoignent de son activité d'enseignement. Ses manuels (par exemple les *Attikismoi*, et ses autres œuvres sur la grammaire, la syntaxe, les verbes transitifs et intransitifs, ses ouvrages rhétoriques sur Hermogène et Aphthonios, comme l'éloge/encomium sur l'hiver) aidaient ses élèves à apprendre la langue attique.

Il est probable que son activité d'enseignement se soit étendue jusqu'en 1283, quand il s'est retiré au monastère (car avant Planude signait ses œuvres avec le nom Manuel).⁵⁹ Mais seulement sa collection d'épigrammes, qu'il a constituée en 1280 dans un but éducatif et qu'on connaît d'un manuscrit copié par plusieurs personnes, permet de soutenir cette idée.⁶⁰ Sur la bibliothèque de son monastère, on trouve les informations dans une lettre adressée à Théodore Mouzalôn protovestiaire en 1292/93.⁶¹

La correspondance de Planude avec ses élèves montre une ambiance amicale. Par exemple, il a exprimé son impatience à cause de l'absence d'un élève (Merkurios⁶²), et que toute l'école voudrait écouter ses aventures de voyage. Les lettrés de cette époque n'ont pas réservé leurs œuvres pour la postérité, ils avaient leurs

⁵⁸ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. p. 35.

⁵⁹ Turyn A. : *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*, plates 16-23: A. D. 1280. p. 30, note 3.

⁶⁰ *Ibidem* p. 28.

⁶¹ Sur la datation de cette lettre voir Turyn A. : *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*. p. 80.

⁶² *Maximi Monachi Planudis Epistulae*. no 5, 23-25. (καὶ γάρ μοι φίλος καὶ ὁ Μερκούριος ἐκ μακρῶν, καὶ φοιτητῆς ὕστερον, καὶ τῶν ἐμῶν εἴπερ τις ἐρατῆς ὁ ἀνηρ.)

propres élèves. En plus, ils recevaient de l'assistance de l'Église et de l'État.⁶³

Même les empereurs pouvaient participer à ce travail. Une fois, Michel VIII demanda aux savants leur opinion sur un passage de l'Évangile de Lucas, et après, il rédigea son propre commentaire. Holobolos a vanté le style de l'empereur et sa connaissance du dialecte attique et des Saintes Écritures.⁶⁴

Ces réunions intellectuelles dans le palais facilitaient le développement des groupes de savants. Les intellectuels avec des intérêts voisins pouvaient échanger lettres, livres, opinions, et ils écoutaient les présentations rhétoriques. Cette ambiance a facilité l'expansion des idées nouvelles. Toutefois, (comme c'est naturel) il y avait aussi une part de jalousie et de rivalité. Nicéphore Blemmydès parle de φιλοσοφολέσχη et λογολεσχία, de sa crainte d'être dénoncé à l'empereur et au synode par deux élèves. Même Pachymère a blâmé Grégoire II de Chypre à cause de ses erreurs dans une lettre.⁶⁵ Mais c'est surtout l'entraide et la coopération qui dominaient parmi les lettrés selon les lettres qui nous sont parvenues.

Non seulement les laïcs mais les clercs aussi avaient besoin de la rhétorique. Blemmydès était un moine qui enseignait dans une école monastique près d'Éphèse. Pachymère était le diacre et professeur de l'École Patriarcale. Planude en étant moine enseignait autant à ses pairs qu'aux laïcs. Cependant, il est difficile de tracer une ligne nette entre les savants byzantins qui ont écrit sur les sujets religieux et profanes. La rhétorique était utile pour les deux formations de "l'enseignement supérieur".⁶⁶

⁶³ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 148.

⁶⁴ *Ibidem* p. 149.

⁶⁵ *Ibidem* p. 47.

⁶⁶ Cf. Clark, D. L. : *Rhetoric in Graecoroman Education*. p. 209.

Les décrets patriarcaux et impériaux étaient écrits dans le meilleur style possible, les lettres et les discours bien composés étaient lus et circulaient parmi l'élite intellectuelle.⁶⁷ La connaissance profonde de la langue a facilité le développement de la carrière dans l'Église comme dans l'État. La voie la plus sûre pour se lancer dans la carrière de fonctionnaire impérial demeurait l'imitation talentueuse des auteurs classiques, surtout après la reprise de Constantinople.⁶⁸

Dans l'environnement de Triclinios et Grégoras, les mots "enseignant" et "savant", "étudiant" et "chercheur", "école" et "cercle scientifique" avaient un sens voisin.⁶⁹ Chaque savant était aussi un enseignant et appartenait à une école privée (διδασκαλεία et φροντιστήρια), et les "théâtres" étaient organisés autour d'eux. Les livres étaient destinés d'une part au travail scolaire, et d'autre part au travail scientifique. Les utilisateurs et les préparateurs se mélangeaient (enseignants, étudiants, copistes professionnels, savants etc.).⁷⁰ Ce "mélange" semble plus évident dans la formation philosophique et scientifique supérieure (*quadrivium*).

Il est difficile - mais est-ce vraiment bien utile ? - de tracer une limite entre l'école et le travail scientifique, surtout entre les différents types de livres. Nous pouvons penser aux personnes remplissant cette double fonction comme Grégoire II de Chypre, Maxime Planude, Nicéphore Grégoras, Georges Pachymère, Manuel Briennios.⁷¹

⁶⁷ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 155.

⁶⁸ Cf. Hunger, H. : "On the Imitation (μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature." pp. 19-38.

⁶⁹ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 504.

⁷⁰ Cavallo, Guglielmo : „Alla ricerca del lettore comune a Bisanzio." pp. 645-665.

⁷¹ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 505.

Les manuscrits comme sources pour étudier l'enseignement

Après avoir présenté dans les grandes lignes la situation historique, nous voudrions évoquer rapidement la question des manuscrits et des collections (comme les bibliothèques privées, impériales et ecclésiastiques) à cette époque.

Nicéphore Choumnos pensait que la formation supérieure était un effort inutile en l'absence de livres.⁷² Cette pensée était très caractéristique à Byzance, et la possession de livres et l'habitude de lecture sont répandues au-delà des milieux intellectuels et éduqués.⁷³

Il est difficile de créer une typologie des différents usages du livre scolaire, et d'en arriver à une "essence". Cela dépend de l'utilisation, des besoins, des circonstances, des pratiques d'enseignement et même de l'intellectuel qui l'a utilisé. Chaque livre pouvait être un livre d'enseignement - quand le contenu le permettait - que sa structure soit à même de répondre aux besoins scolaires, ou qu'on l'ait transformé pour cela.⁷⁴

⁷² Νικηφόρου τοῦ Χούμνου ἐπιστολαί IN: *Anecdota Nova*. no 77, 1-16. (Ναὶ καὶ σκυτοτόμος οὐκ ἀγαθὸς ὧ μὴ πρότερον ἐμέλησε κτήσασθαι πάνθ' ὅσα σκυτοτομικὴ χρῆσιμα μεθ' ἑαυτῆς φέρει, καὶ τέκτων οὐδεὶς οὐδὲν ἂν ἐργάσαιτο γενναῖον, ἄνευ ὀργάνων ἐπιχειρῶν τῇ τέχνῃ· καὶ γὰρ δ' ὁμολογῶ φαῦλος εἶναι σπουδαστὴς περὶ λόγους μὴ ὅτι πλείστα καὶ κάλλιστα κτησάμενος βιβλία. Καὶ γὰρ ὅπερ ἐκείνοις εἰσὶν ὄργανα προσήκοντα τῇ τέχνῃ, τοῦτ' ἀτεχνῶς βιβλία τοῖς προελομένοις τοὺς λόγους· καὶ μάταιοι μὲν οἱ κεναῖς χερσὶ καὶ μόναις σὰς βαναύσους καὶ χειρωνακτικὰς μετιόντες, μάταιοι δὲ ὧν ἡ σπουδὴ μὲν περὶ τὰς λογικὰς ἐπιστήμας, οἷς δ' αὐταὶ κατορθοῦνται, τούτων ἀποροῦσιν. Ὅποτεν γὰρ καὶ πολλοῖς τις χρώμενος ὁδηγοῖς καὶ καθηγεμόσι τοῖς ἄνωθεν, μὴ τῶν καθ' αὐτοὺς μόνον, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐς ὕστερον παιδείας ἔνεκεν καὶ σοφίας ἐπιμεληθεῖσιν ἐξ ὧν καταλειποῦσι συγγραμμάτων, μόλις ἐξακολουθῇ καὶ οὐκ ἐπίπαν ἀφικνῆται, πῶς ἂν γένοιτο τοῖς χωρὶς αὐτῶν χειραγωγῶν προθυμουμένοις πρὸς τὸ τέλος ἄγουσιν ἀσφαλῶς ἀπαντῆσαι; ἐγὼ μὲν οὐκ οἶμαι, καὶ ὅτι καλῶς οἶμαι δῆλον αὐτόθεν)

⁷³ Browning, Robert : „Literacy in the Byzantine World.” pp. 42-46.

⁷⁴ Bianconi, Daniele : “Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio.” p. 480.

En ce qui concerne la situation historique, il faut tenir compte du monde des manuscrits, des circonstances de production des livres.

L'activité des copistes est en grande partie responsable de la "renaissance" littéraire et scientifique à partir du règne d'Andronic II. Les copistes - ils travaillaient soit isolément, soit dans un *scriptorium* - avaient plusieurs motivations pour le travail : les moines et les prêtres travaillaient pour le salut éternel de leurs âmes, les intellectuels et même les amateurs pour leur intérêt personnel, les copistes professionnels pour assurer leur subsistance.⁷⁵

Toutefois, il était difficile de se procurer des livres, notamment en raison de la rareté des matériaux-soutiens. Les Ottomans ont occupé les domaines d'élevage de moutons en Asie Mineure. L'approvisionnement en parchemin était saisonnier : la meilleure période était au printemps, après le Dimanche de Pâques.⁷⁶ En raison de cette pénurie de parchemin, le nombre de palimpsestes a augmenté.⁷⁷

Les savants devaient souvent faire l'acquisition de parchemin pour eux-mêmes.⁷⁸ Par exemple Maxime Planude aussi l'a fait avec son édition de Plutarque en 1294-1296.⁷⁹

Parmi les auteurs antiques, Planude a préféré Plutarque. En 1295, il a écrit à Melchisedec Acropolite, qui vivait en Asie Mineure, en lui demandant de lui acheter du parchemin.⁸⁰ Pendant dix ans (à partir de cette date jusqu'à sa mort en 1305), il a travaillé sur cet auteur pour reconstituer tous ses ouvrages. Toutefois, l'absence

⁷⁵ Mergiali, Sofia : L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des *Paléologues*. p. 43.

⁷⁶ Wilson, N. G. : "Books and Readers in Byzantium." p. 2.

⁷⁷ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 135.

⁷⁸ *Ibidem* p. 136.

⁷⁹ *Ibidem* pp. 74-75.

⁸⁰ *Maximi Monachi Planudis Epistulae*. no 100.

de supports d'écriture était la cause de graves problèmes à cette époque : le parchemin de bonne qualité coûtait très cher à Constantinople.⁸¹ Planude priait sans cesse Alexis Philantrôpene et Melchisedec Acropolite d'acquérir du parchemin d'Asie Mineure pour lui. Mais même le parchemin qu'on parvenait à préserver des pirates et à amener jusqu'à Constantinople, était de qualité moyenne.⁸²

Cependant, non seulement le parchemin, mais même le papier bombycin était difficilement accessible pour les savants pauvres, avant qu'ils eussent la possibilité d'obtenir du papier occidental moins cher.⁸³ Par exemple, le patriarche Grégoire de Chypre a demandé un papier bombycin qui était déjà utilisé sur un côté.

On payait très cher le travail de copiste professionnel : on pouvait demander vingt *nomismata* pour un livre de parchemin d'un volume relativement grand.⁸⁴ Les manuscrits scientifiques et illustrés coûtaient encore plus cher.

Un exemple pour montrer la valeur des livres : au début du XIVe siècle, Andronic Zaridès a prêté de l'argent à un certain Moschabar qui avait mis en gage des livres. En raison du retard, Lécapène (qui aidait Andronic comme médiateur) a menacé Moschabar de vendre ses livres s'il se trouvait dans l'incapacité de payer.⁸⁵

La plupart des savants, des enseignants et des élèves ne pouvaient pas se permettre d'acheter des livres, ils devaient donc les emprunter

⁸¹ *Ibidem* no 106. 36-38. (δεῖ τοίνυν ἔχειν μεμβράνας· αἱ δὲ εἰσι παρὰ μὲν ἡμῖν οὐ πάνυ χρῆσται· εἰ δὲ καὶ τῶν ἀγαθῶν ἦσαν, ἀλλ' οὐχ ἡμῖν εὐπορία πρὸς γε τὸ πρίασθαι.)

⁸² *Ibidem* no 100.

⁸³ Irigoin, J. : "Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin." pp. 194-204.; Irigoin, J. : "Les débuts de l'emploi du papier à Byzance." pp. 314-19.

⁸⁴ Wilson, N. G. : "Books and Readers in Byzantium." pp. 3-4.

⁸⁵ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries.* pp. 60-61.

à ceux qui les possédaient ou les copier eux-mêmes.⁸⁶ Celle-ci est la raison pour laquelle nous connaissons tant de manuscrits autographes des intellectuels de cette époque.⁸⁷

Par exemple, nous avons quelques manuscrits autographes de Planude : un recueil de poèmes (Laur. 32, 16), deux volumes de son anthologie (Marc. Gr. 481 et Brit. Mus. Add. 16409), deux édition de Plutarque (Ambros. Gr. C 126 inf. et Paris. Gr. 1671), une édition de Platon (Vind. Phil. Gr. 21), un volume arithmétique (Ambros. Gr. & 157), Aratos et Cléomède (Edimb. Adv. 18. 7. 5), deux volumes de Thucydide (Monac. Gr. 430 et Casselanus MS hist. fol. 3), deux traductions du latin (Vat. Regin. Gr. 132 et Vat. Regin. Gr. 133), la Géographie de Ptolémée, un volume sur l'harmonie, etc.⁸⁸

Même le patriarche Grégoire II de Chypre mentionne qu'il devait copier les manuscrits pour acquérir ses textes préférés en raison du prix élevé des livres.⁸⁹

Les copistes les plus connus du règne d'Andronic furent : Théodore Hagiopétrites, Charitôn, Jean Manglabitès, Nicéphore Moschopoulos, Michel Loulloudès, Démétrios et Nicolas Triclinios, Jean Zaridès, Jean Pépagôménos, Jean Katrarès et Arsénios de Pergame. Les moines et les prêtres ont copié des textes profanes, mais dans la plupart des cas, nous ne connaissons pas leurs noms. Le monastère du Prodrome de Petra comprenait probablement

⁸⁶ *Ibidem* pp. 144-145.

⁸⁷ Cf. Wilson, N. G. : "Books and Readers in Byzantium." p. 10.

⁸⁸ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 140.

⁸⁹ Grégoire II de Chypre : *Autobiographie*. p. 189. 20-24. (Ετυχε γὰρ ὁ ἀνὴρ καὶ πένης εἶναι καὶ τῶν βιβλίων κατὰκρως ἐρῶν· ἔτυχε δὲ καὶ περὶ τὸ γράφειν μετρίως ἀγαθὰς ἔχων τὰς χεῖρας καὶ ἐπειδὴ περ χρήμασιν οὐκ ἦν τὰ φίλτατα κτήσασθαι, τοῖς ἰδίοις ἰδρώσιν ἐκτῆσατο καὶ βιβλίων ἀντιγραφεὺς γέγονεν ὅσων οὐδεὶς σχεδὸν ἕτερος, τῶν λόγους φημί μετιόντων.)

un *scriptorium* au XIVe et XVe siècle, et possédait une bibliothèque importante (surtout les livres théologiques et liturgiques).⁹⁰

L'oncle de Manuel Moschopoulos, Nicéphore Moschopoulos le métropolite de Crète (ca. 1283 – ca. 1311/1312) vécut à Constantinople un certain temps, et y devint célèbre comme bibliophile et copiste.⁹¹ Sa riche bibliothèque et ses donations des livres pour les monastères le rendaient populaire parmi ses contemporains.⁹²

D'autre part, Michel Loulroudès (né ca. 1276-1282/83 à Ephèse)⁹³ était plus qu'un copiste ingénieux. La qualité de ses manuscrits et la diversité de leurs contenus témoignent de sa curiosité intellectuelle.⁹⁴

Bibliothèques

Un grand nombre de livres dans les collections privées sont connus par les mentions dans les correspondances, par exemple lorsque quelqu'un l'a emprunté : on a envoyé un livre de Thessalie en Asie Mineure pour Nicéphore Blemmydès.⁹⁵

En outre, il y avait des bibliothèques privées.⁹⁶ Par exemple, la bibliothèque de Jean Comnène Synadène (nous connaissons

⁹⁰ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. p. 44.

⁹¹ Turyn A. : *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*. pp. 61-63, pp. 113-116.

⁹² *Georgii Pachymeris de Michaelē et Andronico Palaeologis libri tredecim. Tome 2* : p. 241. 13-16 (ὁ δ' ἦν ὁ Κρήτης Νικηφόρος, ἀνὴρ γεραρὸς καὶ τίμιος καὶ διὰ πολλὰ μὲν προκριθεὶς εἰς τοῦτο, πλεον δὲ καὶ ὅτι ὡς οἰκεῖον δῆθεν ἀρχιερεῖα ἐμελλον βλέπειν Βενετικοί); *Maximi Monachi Planudis Epistulae*. no 18. 9-10: (σὺ δέ, σοφὸς ὢν τὰ τε θεῖα καὶ ὅσα ἀνθρώπινα)

⁹³ Turyn A. : "Michael Lulludes. A scribe of the Palaeologan era." p. 4.

⁹⁴ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. p. 45.

⁹⁵ Wilson, N. G. : "The libraries of the Byzantine world." p. 71.

⁹⁶ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 137.

seulement un petit nombre de codex : Coislin Gr. 89, Paris. Suppl. Gr. 1262 et Vat. Gr. 456).⁹⁷ Il est probable que Nicéphore Blemmydès utilisait une bibliothèque similaire.⁹⁸

Sans doute, Georges Acropolite et Maxime Holobole - bien qu'ils aient accès aux bibliothèques impériales et patriarcales - possédaient leurs propres bibliothèques privées (Acropolite a laissé certains livres à son fils, et nous savons qu'un de ses élèves en a prêté). Grégoire II de Chypre était appelé φιλόβιβλος. Théodore Skoutariotes a possédé une bibliothèque privée très riche, que Grégoire II de Chypre a également utilisée. Un propriétaire qui s'est marié dans la famille Xiphilinos montre une liste contenant les livres prêtés.⁹⁹

Les livres de Constantin Acropolite sont mentionnés dans les sources écrites; par exemple il a reçu plusieurs livres pour ses études de la part de son père.¹⁰⁰ En outre, il présente sa bibliothèque en détail. On a identifié huit livres de la bibliothèque de Nicéphore Moschopoulos, le métropolite de Crète (principalement les œuvres théologiques, mais aussi un exemplaire de l'Odyssée). Quatre chevaux ont été nécessaires pour transporter les paquets du métropolite en 1305/6.¹⁰¹

Georges Lécapène possédait une édition de Libanios qu'il a apportée quand il s'est rendu en "Thessalie".¹⁰² On connaît trois

⁹⁷ Wilson, N. G. : "Books and Readers in Byzantium." p. 8; Browning, Robert : „Literacy in the Byzantine World." pp. 43-44.

⁹⁸ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries.* p. 8.

⁹⁹ Mercati, I. et Pius Franchi de' Cavalieri : *Codices Vaticani Graeci. Tome I : Codices I—329.* pp. 249-50.

¹⁰⁰ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries.* p. 138.

¹⁰¹ Levi, L. : "Cinque lettere inedite di Manuele Moscopulo." p. 61, 27-29, 32; 62, 6-7; 63, 13-15; Browning, Robert : "Recentiores non Deteriores." p. 13.

¹⁰² *Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae Epistulae XXXII cum Epimerismis Lacapeni.* no 16.

bibliothèques particulièrement fournies au dehors de Constantinople : une à Trébizonde,¹⁰³ une à Nicée, une à Thessalonique. A Nicée, c'est sûr qu'il y avait trois volumes de théologie, un Lysias (cod. Palatinus Heidelbergensis 88 qui comprend la liste des livres), un Josephe, un commentaire de Psellos, un Aristote (*De caelo*), un Piside et quelques textes sur le droit des empereurs Comnènes.¹⁰⁴

À Thessalonique, le propriétaire de la bibliothèque compte vingt-sept volumes, tant d'ordre théologique que profane : Homère, Sophocle, Euripide, Synesios, Eschine, Julien l'Apostat, Thémistios, Arrien, Denys d'Halicarnasse, Isocrate, Philostrate etc. dans un volume, et dix volumes de textes médicaux : Hippocrate, Galène et Paul d'Égine. La liste se trouve dans le codex Vat. Gr. 64 (les œuvres d'épistolographie).¹⁰⁵

Thessalonique était le deuxième plus haut centre de copie après Constantinople,¹⁰⁶ et au XIVe siècle possédait une grande quantité de livres (comme le Codex Vat. gr. 64. fol. 289v¹⁰⁷ le montre). Les copistes plus importants - le philologue très connu Démétrios Triclinios, Nicolas Triclinios (probablement le frère de Démétrios), Jean Katrarès et Jean Zaridès - ont produit un grand nombre de manuscrits dans le premier quartier du XIVe siècle.¹⁰⁸

Il est possible que les copistes externes aient produit des livres scolaires. Dans le codex Laur. Plut. 71.17 - qui comprend les

¹⁰³ Martini, A. et Bassi, D. : *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*. tome I, p. 557; Browning, Robert : „Literacy in the Byzantine World.” p. 45.

¹⁰⁴ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 142.

¹⁰⁵ *Ibidem* p. 143.

¹⁰⁶ Wilson, N. G. : “Nicean and Palaeologan hands: Introduction to a discussion.” p. 263.

¹⁰⁷ Turyn, A. : *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque not is instructi*. p. 47.

¹⁰⁸ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. p. 46.

commentaires sur les Réfutations sophistiques d'Aristote - Bianconi a reconnu la main de Grégoire II de Chypre.¹⁰⁹ Le texte se rapporte à un milieu scolaire, d'une part il examine la logique (on apprenait le syllogisme à la fin du *trivium*), d'autre part il comprend des éléments de rhétorique (qui accompagnaient l'avancement dans la philosophie au début du *quadrivium*).¹¹⁰

Après Nicée, Grégoire est parti à Constantinople, où il fréquentait les cours de philosophie chez Georges Acropolite qui avait été engagé pour réorganiser "l'enseignement supérieur" dans la capitale récemment reprise. Chez lui, le futur patriarche étudiait la philosophie d'Aristote qui était son philosophe préféré et plus tard en tant qu'enseignant, il enseignait surtout la rhétorique et la philosophie aristotélicienne. Même si on peut supposer que Grégoire II de Chypre a copié/écrit le texte pour répondre spécifiquement à des besoins éducatifs, il est impossible de déterminer si c'était destiné à un élève pour étudier le syllogisme ou à un enseignant qui avait besoin d'un livre pour expliquer la matière. L'écriture est cursive minuscule avec un *ductus* relativement rapide qui était la façon d'écrire du jeune Grégoire II de Chypre. Cela aide déterminer l'époque et le milieu de la réalisation du manuscrit.¹¹¹

Il est possible que Grégoire II de Chypre ait pris le livre plus tard aussi - Bianconi présente un argument paléographique : une version postérieure et mûre de la même main apparaît dans le livre. Si nous supposons qu'il l'a écrit comme étudiant et qu'il l'utilisait comme professeur, il a dû l'utiliser longtemps dans plusieurs situations. Toutefois, à propos des hautes études, il est difficile de déterminer où se trouve la limite entre le manuel de l'enseignant,

¹⁰⁹ Bianconi, Daniele : "Le pietre e il ponte ovvero identificazioni di mani e storia della cultura." pp. 137-141 et tabulae 1-2.

¹¹⁰ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 485.

¹¹¹ *Ibidem* p. 486.

le livre des élèves et le livre d'un autre individu. Les livres destinés à l'école et les livres destinés au travail scientifique ne divergent pas fortement.¹¹² Les étudiants plus avancés (πρεσβύτεροι) aidèrent le travail de l'enseignant (p. ex. l'école de l'Anonyme de Londres).¹¹³

Le codex Par. gr. 2884 est un exemple typique de livre scolaire au début du XIVe siècle selon les caractéristiques externes (mode Fettaugen - le type de l'écriture d'Athanase Spondilès). Le codex Laur. Conv. Soppr. 71. - qui comprend les *marginalia* écrits en commentaire des œuvres d'Euripide - était utilisé par les διδάσκαλοι pour enseigner la poésie.¹¹⁴

Bien que les livres de ce type pussent également être utilisés pour enseigner, aucun élément ne témoigne d'une utilisation scolaire et il est presque impossible de les distinguer d'un livre produit pour usage privé par une personne modérément cultivée. La question est de savoir si les livres de ce type pouvaient être scolaires ou s'ils étaient plutôt des livres scientifiques.¹¹⁵

Le manuscrit 154 de la Biblioteca Palatina à Parme et le codex Par. gr. 2821 pouvaient servir à enseigner la poésie : la disposition aérée des textes poétiques, les commentaires interlinéaires nombreux, la taille avantageuse des lettres (le texte principal est grand et le texte secondaire est petit), le système des signes de référence écrits en encre rouge facilitent la lecture du texte.¹¹⁶

¹¹² *Ibidem* p. 487.

¹¹³ Grégoire II de Chypre : *Autobiographie*. p. 185, 18-20. (ἡπείγετο καὶ ὁδε, νεώτατος μὲν τοῦ χοροῦ, πλεονεκτεῖν δὲ αὐτοῦ ἐν τῇ τοῦ μαθήματος καταλήψει οὐδὲ τῶν πρεσβυτέρων παραχωρῶν οὐδενί), pour l'école d'Anonyme voir : Lemerle, Paul : *Le premier humanisme byzantin*. pp. 250-252.

¹¹⁴ Easterling, Patricia E. : "Sophocles and the Byzantine Student." p. 324 et tabula 1.

¹¹⁵ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 491.

¹¹⁶ Eleuteri, Paolo : *I manoscritti greci della Biblioteca Palatina di Parma*. pp. 39-41 et tabula 17.

Le codex Par. gr. 3010 constitué au XIVe siècle¹¹⁷ comprend une riche collection des oeuvres rhétoriques et hagiographiques : Lucien (μελέται, ἐγκώμια, διάλογοι), Flavius Josèphe, Grégoire de Chypre, Maxime Planude, Jean Gabras, Nicéphore Choumnos.¹¹⁸

Dans le codex, on y trouve les écritures de deux mains, dont l'une est "lâche" et informelle. À partir de l'ordre des textes, une anthologie rhétorique émerge, qui rapproche les auteurs antiques et "contemporains" méritant d'être imités. Si nous ne comptons pas le caractère des textes, aucune trace n'indique le milieu scolaire, la décoration est aussi limitée.¹¹⁹

La question est de savoir si le copiste était un "scripteur" professionnel spécialisé dans la copie des ouvrages rhétoriques ou un individu intéressé par les œuvres rhétoriques. Nous ne savons pas si c'était un livre scolaire, il n'y a aucune preuve concrète. Cependant même les individus extérieurs pouvaient avoir accès aux textes lus dans les écoles.

Le codex Vat. gr. 22 est une collection lexicale constituée par plusieurs copistes parmi lesquels le copiste qui a daté le manuscrit de 1342 est identifié avec Philothée, le métropolite de Sélymbrie.¹²⁰

Après la redécouverte des textes, on en a fait des textes scolaires avec un entretien convenable et un travail scientifique.¹²¹

Après la mort de Théodore Métochitès, Nicéphore Grégoras se retrouva le seul parmi ses contemporains à connaître tout le *quadrivium*. Par conséquent, il fonda une école où il enseignait

¹¹⁷ Kotsabassi, Sofia : „Die progymnasmata des Gregor von Zypern.” pp 173-175 et tabula 38.

¹¹⁸ Bianconi, Daniele : “Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio.” p. 501.

¹¹⁹ *Ibidem* p. 502.

¹²⁰ Gaul, Niels : “The Twitching Shroud: Collective Construction of Paideia in the Circle of Thomas Magistros.” pp. 320-326, pp. 338-340 et tabula 6.

¹²¹ Bianconi, Daniele : “Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio.” p. 506.

la philosophie et les sciences et qu'il appelait διδασκαλεῖον et θεάτρον.¹²² Il préférait Platon et Ptolémée qu'il pouvait lire dans les manuscrits Oxon. Bodl. Clark. 39 et Oxon. Bodl. Clark. 39 (selon les témoignages des mains).¹²³

L'activité philologique

On peut se demander pour quelle raison nous nous étendons sur la question de l'activité philologique. A cette époque, l'édition critique d'un certain texte était souvent en connexion avec l'enseignement.

Les savants contemporains n'ont pas seulement collecté et copié les manuscrits, mais ils ont commenté et édité les textes qu'on pouvait utiliser à l'école ou de manière privée. L'édition/publication de textes commençait par la collation de plusieurs manuscrits, et après on compilait le meilleur texte.¹²⁴ Toutefois, il était difficile de trouver un texte correct, la recherche prenait du temps. Par exemple, Grégoire II de Chypre a envoyé sa copie autographe d'Aelius Aristide à son élève, Neokaisareitès pour la collationner avec une autre copie, puis l'a envoyé à Constantine Meliteniotès pour corriger les erreurs et les noter dans la marge.

Une fois la transcription terminée, soit l'éditeur soit un spécialiste du sujet devait relire le texte pour corriger les erreurs que

¹²² *Nicephori Gregorae Epistulae*. no. 114. 62-67 (διὰ τοι τοῦτο καὶ διδασκαλεῖον αὐτὸς ἀνέψξα καὶ κόποις ἐκδédωκα ἑμαυτὸν, ἑκὼν ἀέκοντί γε θυμῷ, δυσωπηθεῖς μὲν πως, ὡς εἴρηται, καὶ τὰς τῶν ἐκάστοτε προσιόντων ἱκετείας, συχνοὶ δ' οὗτοι καὶ φίλοι καὶ πολλὴν τὴν σεμνότητα προβαλλόμενοι γένους τε εἵνεκα καὶ ἀρετῆς τῆς τε ἄλλης καὶ ἥν οἱ τῶν λόγων τελεσφοροῦσι λειμῶνες) et no 60. 60-61 (ἐπεὶ δ' ἐρήμην ἡγωνίσω κατὰ τοῦ μου γράμματος, ἀγώνισαι κάμου παρόντος, εἰ βούλει, κὰν θεάτρῳ σοφῶν.)

¹²³ Fonkič, Boris L'vovič : "Les nouveaux autographes de Nicéphore Grégoras." p. 65 et tabulae 9-14.

¹²⁴ Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries*. p. 145-146.

les copistes avaient probablement faites. Cette activité explique la grande quantité de ratures, corrections et remarques marginales qui ont été faites par Planude et d'autres savants.¹²⁵

Lorsque l'édition d'un certain auteur était utilisée comme un livre scolaire, on y ajoutait les *scholia* dans la marge en général et parfois on laissait de la place pour les *scholia*. Bien que la plupart des enseignants contemporains aient connu les commentaires précédents, ils ont écrit leurs propres *scholia* et gloses interlinéaires que les copistes ultérieurs ont reproduits. Ainsi les philologues modernes peuvent examiner quelles éditions et quels commentaires étaient populaires.¹²⁶

Au début du XIVe siècle, la vie intellectuelle était dominée par les enseignants de différents milieux (y compris les fonctionnaires de l'État, les dignitaires ecclésiastiques, les prêtres et les savants qui se sont uniquement occupés d'enseignement).¹²⁷ Les meilleurs philologues sont apparus pendant le règne d'Andronic II depuis 1290¹²⁸ et au cours du premier quartier du XIVe siècle. Dans leurs œuvres (grammaticales, morphologiques et syntaxiques), ils s'efforçaient d'examiner les textes d'une façon approfondie et d'acquérir le style attique. Les résultats de cette activité étaient les éditions critiques et les ouvrages spécialisés sur la prose et la poésie qui servaient également dans les études approfondies.¹²⁹ Les élèves de Maxime Planude, parmi lesquels le plus important était Manuel Moschopoulos, continuaient les travaux philologiques et éditoriaux.¹³⁰

¹²⁵ *Ibidem* p. 88.

¹²⁶ *Ibidem* p. 47 ff., p. 88 ff., p. 105 ff., p. 123.

¹²⁷ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. p. 49.

¹²⁸ Turyn, A. : "The Sophocles Recension of Manuel Moschopoulos." p. 94.

¹²⁹ Garzya, A. : "Sur la production philologique au début du XIVe siècle à Byzance." pp. 99-102.

¹³⁰ Ševčenko, Ihor : "Imprisonment: The Imprisonment of Manuel Moschopoulos." pp. 133-135 et pp. 145-150.

Il est connu comme mathématicien aussi, mais son travail mathématique est moins important (voir Vat. gr. 321, où il a fait un travail “maladroit”). Cependant, son activité philosophique est plus importante et était populaire parmi ses contemporains. Ses ouvrages principaux sont : les *scholia* pour les *Idylles* de Théocrite, pour les odes olympiques de Pindare, pour *Les Travaux et les Jours* d'Hésiode,¹³¹ l'édition critique d'*Ajax*, *Électre* et *Oedipe roi* de Sophocle, les œuvres constituées pour Hécube, Oreste et Les Phéniciennes d'Euripide, un manuel de grammaire (*Erôtémata grammatika*) et un lexique pour la langue attique (*Syllogé*). Parmi eux, l'œuvre la plus mûre est son édition de Sophocle. Les commentaires et les *scholia* montrent sa compétence lexicologique : il s'occupait surtout des questions lexicales, des commentaires explicatifs, des gloses et des explications scolaires. Les éditions de Moschopoulos étaient plus populaires que les éditions de Thomas Magister ou de Triclinios, ce qui s'explique probablement par le fait qu'il travaillait à Constantinople, tandis que les deux autres travaillaient à Thessalonique.¹³² La forme d'*Erôtémata grammatika* en questions et réponses peut avoir contribué à la popularité de l'œuvre également plus tard parmi les humanistes occidentaux.

Il est probable qu'il ait enseigné aux côtés de Planude jusqu'à sa mort, mais selon J. Irigoin, Moschopoulos a dû laisser Planude pour enseigner dans le monastère de Pantocrator (où Jean Tzetzés enseignait aussi un demi-siècle avant).¹³³ Entre 1305 et 1306, il a instruit Matarangidès l'albanais¹³⁴ dont il devait prendre la

¹³¹ Turyn A. : *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy* p. 188. et tabulae 152-153.

¹³² Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. p. 50.

¹³³ Irigoin, Jean : *Histoire du texte de Pindare*. p. 273.

¹³⁴ Ševčenko, Ihor : “Imprisonment: The Imprisonment of Manuel Moschopoulos.” p. 147 et 154.

responsabilité chez l'empereur Andronic II.¹³⁵ Il est probable qu'il ait été emprisonné en 1305/6 dans ce contexte.¹³⁶ Sa vie tardive reste incertaine.

Georges Lécapène était membre du cercle de Planude, et depuis 1299 il travaillait à Thessalonique probablement au service de l'empereur. Il a compilé un manuel de grammaire dans lequel les auteurs les plus souvent cités sont : Homère, Eschyle, Sophocle, Euripide, Thucydide, Xénophon, Platon, Démosthène, Lucien, Aristide, Synésios, Grégoire le théologien et Grégoire II de Chypre. Il a composé une collection de deux cent soixante-quatre lettres de la correspondance de Libanios auxquelles il a ajouté des commentaires grammaticaux. Ses manuels avaient une caractéristique originale et actuelle et étaient des ouvrages didactiques de par leur composition.¹³⁷

Jean Glykys, qui était l'élève de Grégoire II de Chypre, a écrit un traité sur la syntaxe pour aider le fils de Grégoire à écrire dans le style attique (Περὶ ὀρθότητος συντάξεως). C'est une étude profonde sur la morphologie de la langue qui se concentre sur la syntaxe des verbes en montrant les solécismes et en améliorant la clarté des expressions. Dans son ouvrage il cite plusieurs auteurs attiques pour illustrer les règles grammaticales et stylistiques. Il mentionne un jeune garçon exceptionnellement intelligent qui a posé quelques questions sur la syntaxe du génitif et sa substituabilité par le datif chez Aristophane, et il conduit son fils à répondre. Nicéphore Grégoras était également l'élève de Glykys. Grégoras (ca. 1292/95-1358/61), après avoir terminé ses études (καθ' Ἑλλήνας παιδευσίς), est parti à vingt ans à Constantinople pour faire ses études supérieures.

¹³⁵ *Ibidem* p. 134-135.

¹³⁶ *Ibidem* p. 150.

¹³⁷ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. pp. 52-53.

Nicéphore Choumnos aussi a connu Glykys : une fois il a prié Glykys de corriger sa lettre adressée à l'empereur. À Thessalonique, les personnages les plus importants dans le domaine de la recherche philologique étaient Thomas Magistros (ca. 1275-1340) et Démétrios Triclinios (ca. 1280-1340). Thomas Magistros portait le nom Theodoulos dans sa vie monastique. Toutefois, il avait ses admirateurs même dans la capitale : Théodore Métochite et Nicéphore Grégoras. Parmi les élèves de Magistros, on trouve Grégoire Akindynos (ca. 1300-ca. 1348) qui était d'origine slave et a pris sa part dans les débats autour de l'hésychasme.¹³⁸

Akindynos avait un autre maître outre Magistros : Bryennios l'archidiacre. Philothée, un autre élève célèbre, a écrit la biographie de trois saints de Thessalonique. Magistros - comme Moschopoulos - a écrit un lexique attique (*Ecloga vocum Atticarum*)¹³⁹ et édité et commenté les trois tragiques. Il a fini l'édition d'Euripide et Eschyle avant 1299.¹⁴⁰ Son activité s'étendait à toutes les sept tragédies de Sophocle,¹⁴¹ mais certains défendent l'hypothèse qu'il ne les a pas éditées mais a seulement écrit les *scholia*.¹⁴²

Triclinios était la personne qui a partagé avec Magistros son intérêt pour la philologie, a continué son travail et a anticipé "la renaissance" avec ses bases critiques.¹⁴³ Sa première œuvre connue est la transcription d'Aphthonius et Hermogène en 1308. Puis il a écrit des commentaires aux œuvres de Théocrite, Hésiode et

¹³⁸ *Ibidem* p. 54.

¹³⁹ Jacobitz, C. [éd. par] : Θωμά τοῦ Μαγίστρου κατ' ἀλφάβητον ὀνομάτων ἀττικῶν ἐκλογαί. Leipzig, 1833.

¹⁴⁰ Turyn : *Aeschylus*. p. 67 et 104.; Cf. West, M. : *Aeschyli tragoediae*. Leipzig 1900, p. xiv.

¹⁴¹ Schartau, B. : *Observations on the Activities of the Byzantine Grammarians of the Palaeologian Era*. Tome III. p. 84, note 32, et p. 90, note 40.

¹⁴² Dawe, Roger David : *Studies on the text of Sophocles*. Tome I. p. 79.

¹⁴³ Irigoin, Jean : *Histoire du texte de Pindare*. p. 287.

Pindare.¹⁴⁴ L'acmé de son activité scolaire fut vers 1320, l'époque où il travaillait sur Pindare. En outre, il a édité des drames d'Eschyle, Sophocle, Euripide et Aristophane.

Triclinios s'y connaissait en métrique, ses commentaires le montrent,¹⁴⁵ mais il suivait seulement les règles d'Héphestion : c'est pourquoi les philologues modernes rejettent souvent ses conjectures.¹⁴⁶ Pour son édition d'Euripide, il a utilisé les éditions de Magistros et Moschopoulos.¹⁴⁷ Vers 1320, il a unifié l'Anthologie Planudea (Paris. gr. 2744) avec l'aide de Nicholas Triclinios et d'un scribe.¹⁴⁸ En dehors de son activité philologique, il a travaillé sur l'astronomie et l'astrologie.

À l'époque des Paléologues, il y avait une activité philologique et exégétique importante qui se concentrait surtout sur les trois tragiques et Aristophane. Nous pouvons regarder cette activité comme l'antécédent de la critique textuelle moderne.¹⁴⁹ La matière textuelle des cours de poétique était toujours les extraits des quatre dramaturges.

Les éditions de Manuel Moschopoulos, Maxime Planude, Thomas Magistros et Démétrios Triclinios avaient un caractère particulièrement didactique. Leurs commentaires et autres écrits (*vitae*, *ὑπόθεσεις*, *scholia* etc.) se concentrent sur l'explication des questions

¹⁴⁴ Turyn A. : *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*. p. 209 et tabulae 170, tabulae 96-97.

¹⁴⁵ Aubreton, R. : *Triklinius: Démétrios Triclinius et les recensions médiévales de Sophocle*. p. 209.

¹⁴⁶ *Ibidem* p. 187.

¹⁴⁷ Turyn, A. : *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides*. p. 80 et p. 193.

¹⁴⁸ Turyn, A. : "Demetrius Triclinius and the Planudean Anthology." pp. 420-421, 426 et 443-447.

¹⁴⁹ Dain, Alphonse M. : "À propos de l'étude des poètes anciens à Byzance." pp. 195-201.

grammaticales et linguistiques et sur la paraphrase des passages obscurs avec l'intention d'enseigner le dialecte attique.¹⁵⁰

Moschopoulos, Magistros (Εκλογαί) et Planude (Ἀττικισμοί) ont écrit des collections des expressions et des mots attiques. Les éditions de Triclinios (ἐκδόσεις trilineanae) ont été précédées d'une période de sélection et de recherche profonde.¹⁵¹

Les éditions de Triclinios ont été réservées aux philologues plutôt qu'aux étudiants, bien que l'utilisation scolaire ait également été possible (avec l'aide et l'explication d'un enseignant).¹⁵²

Les éditions de Triclinios étaient très populaires grâce aux textes de bonne qualité et aux commentaires fournis, mais il est probable que la perspicacité y ait contribué. Plus tard, ce type de mise en page est devenu dominant et s'est ajusté à une tradition longue (*librorum poeticorum commentatorum*).¹⁵³

Les éditions de Triclinios ont pris soin également de l'apparence : leurs structures sont claires et respectueuses de la division récitative-mélodie et strophique-astrophique; les interlignes aérés laissent de place aux explications grammaticales et linguistiques; aux marges, le commentaire entoure le texte, les signes diacritiques, prosodiques et colométriques aident l'orientation dans le texte et créent un lien entre le texte principal et les textes secondaires.¹⁵⁴

Les parties mélodiques sont plus complexes que les stichiques, la mise en page est claire et le commentaire se situe en deux colonnes aux marges extérieures (celle qui est plus proche du texte est

¹⁵⁰ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 489.

¹⁵¹ Bianconi, Daniele : *Tessalonica nell'età dei Paleologi. Le pratiche intellettuali nel riflesso della cultura scritta*. pp. 91-118.

¹⁵² Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 495.

¹⁵³ *Ibidem* p. 496.

¹⁵⁴ Tessier, A. : "Demetrio Triclinio (ri)scopre la responsione." pp. 31-49.

métrique, l'autre est exégétique).¹⁵⁵ En raison de la rapidité et de la précision formelle de l'exécution, son écriture particulière est facilement reconnaissable.¹⁵⁶

Ce travail scientifique concerne la systématisation et la redéfinition de l'héritage culturel antique soutenue par les Paléologues.

Jean Zacharias opposait la prédominance des études sur le style et la langue attique. Il préfère donner à ses écrits une teneur vraie et claire, plutôt que de les enrober d'un beau style, ainsi les lecteurs peuvent prendre l'essence de ses observations. Il a prédit le débat sur le style entre Nicéphore Choumnos et Théodore Métochite. Selon cette idée, il a approché le côté pratique de la philosophie : la médecine.¹⁵⁷

La schédographie

Puisque la structure de la schédographie semble similaire à celle de notre manuscrit, nous devons faire une petite digression sur la fonction de la schédographie. Au XIe siècle, la forme schédographique s'est affirmée et les futures innovations scolaires n'ont eu aucun effet sur elle.¹⁵⁸

La Schédographie de Moschopoulos consiste en vingt-deux parties qui sont suivies par les analyses syntactiques et lexicographiques. Ses sources étaient surtout le Lexique d'Harpocraton¹⁵⁹

¹⁵⁵ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 497.

¹⁵⁶ Bianconi, Daniele : *Tessalonica nell'età dei Paleologi. Le pratiche intellettuali nel riflesso della cultura scritta*. pp. 107-115 et pp. 216-226.

¹⁵⁷ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*.

¹⁵⁸ Lemerle, Paul : "Le gouvernement des philosophes." pp. 235-241.; Markopoulos, Athanasios : "De la structure de l'école byzantine. Le maître, les livres et le processus éducatif." pp. 93-95.

¹⁵⁹ Keaney, J. J. : "Moschopoulos and Harpocraton." pp. 204-207.

et les *scholia* explicatifs pour Aristophane. Il a destiné ces manuels - qui montrent également le niveau de l'enseignement - sans doute à ses élèves.¹⁶⁰

Les schedographies constituent en général des livres d'enseignement.¹⁶¹ Un bon exemple est le codex Marc. App. gr. Cl. X. 5 qui comprend les schedographies de Manuel Moschopoulos.¹⁶² On a laissé des interlignes doubles pour le texte principal à expliquer - mais il n'y a pas de texte interlinéaire - et le texte principal est écrit dans des lettres plus grandes, contrairement aux explications schedographiques qui sont écrites en lettres moins grandes avec les interlignes moins aérés. Ces textes principaux et leurs explications schedographiques s'alternent dans le manuscrit. Cette disposition est assez utile pour l'éducation sans pouvoir déterminer si le codex Marc. App. gr. Cl. X. 5 a servi à enseigner ou à étudier. Par contre, le codex est trop somptueux pour avoir été utilisé comme livre scolaire : à cette époque même si le parchemin était très rare, le texte principal possède de grandes interlignes et de larges marges.

Nous pouvons identifier son copiste avec Georges Baïophoros qui était un moine au monastère de Prodromos de Pétra où il y avait un καθολικὸν μουσεῖον. Il n'est pas exclu donc que le codex soit destiné aux étudiants. Toutefois, nous ne pouvons pas être sûrs non plus que Baïophoros enseignait. Il n'importe pas enfin qu'un enseignant ait composé le livre pour ses étudiants et pour lui-même, ou qu'un moine l'ait rédigé pour l'école associée au monastère, ou encore qu'un copiste professionnel l'ait produit sur commande, ce livre a été vraisemblablement destiné à l'usage scolaire compte tenu de son contenu.¹⁶³

¹⁶⁰ Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues*. p. 51.

¹⁶¹ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." p. 482.

¹⁶² Turyn A. : *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*. p. 258 et tabula 214-215.

¹⁶³ Bianconi, Daniele : "Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio." pp. 483-484.

DESCRIPTION ET CONTENU DU MS. HARLEY 5735

Le manuscrit Harley 5735 est un codex datant du XIVe siècle. Il est conservé actuellement à la British Library. Son histoire peut être retracée à partir du XVIIe siècle, lorsqu'il a appartenu au Collège de la Compagnie de Jésus à Agen.¹⁶⁴

Le manuscrit est composé de cent quarante-quatre feuillets. The British Library Summary Catalogue of Greek Manuscripts signale que ce manuscrit est fait de papier.¹⁶⁵ Toutefois, Francesco Bianchi indique dans un article de 1994 qu'il se compose de cahiers "mixtes" en parchemin et en papier.¹⁶⁶ Les dimensions du manuscrit sont 213 mm de haut sur 128 mm de large. La reliure du livre a été fabriquée au XIXe siècle à la British Library. En outre, on peut identifier l'écriture de plusieurs mains.

Le codex contient une collection de textes rhétoriques, probablement réunis à des fins pédagogiques.

¹⁶⁴ Wright, C. E. : *Fontes Harleiani: A Study of the Sources of the Harleian Collection of Manuscripts preserved in the Department of Manuscripts in the British Museum*. London, 1972.

¹⁶⁵ *The British Library Summary Catalogue of Greek Manuscripts, I*. London, 1999, p. 184.

¹⁶⁶ Bianchi, F. : "Une recherche sur les manuscrits à cahiers mixtes." *Scriptorium*. XLVIII (1994).

Son contenu est le suivant :

ff 1-8v : soixante-dix épîtres de Theophylactos Simocattés publiés par Rudolf Hercher en 1873;¹⁶⁷

ff 9-12v : des passages tirés des Mythoi, de la Diégéseis et des Éthopoia du patriarche George II de Chypre, publiés par Sofia Kotzabassi en 1993;¹⁶⁸

ff 13-83v : des épîtres de Libanios, publiés par Richard Foerster en 1927;¹⁶⁹

ff 84-129v : des épîtres de Synésios, publiés par Rudolf Hercher en 1873;¹⁷⁰

ff 130-135v : des commentaires sur l'Alexandra de Lycophron;

ff 136-142 : des commentaires d'un texte poétique non identifié, qui commence avec la phrase Τρίγλη λέγεται διὰ τὸ τρίτον τίκτειν et qui comporte une référence à Georges Choeroboscus;

f 142v : des dates d'événements historiques;

ff 143-144v : les trois premiers chapitres de l'*Expositio capitum admonitoriorum* d'Agapète Diacre commentés.

Composé de textes à caractère rhétorique, le manuscrit répond aux besoins de l'enseignement et par conséquent, il aurait pu être utilisé à l'école : les textes sont sélectionnés pour améliorer la facilité rhétorique par la lecture des textes rhétoriques. Les notes aux marges et entre les lignes aident l'étude. La structure du livre assiste cette activité : on y trouve de larges marges pour écrire d'éventuels commentaires. Pour la même raison, les lettres de Libanios, par exemple, ont des interlignes espacés. Cette particularité a nécessité

¹⁶⁷ Hercher, R. : *Epistolographi Graeci*. Paris, 1873.

¹⁶⁸ Kotsabassi, Sofia : „Die progymnasmata des Gregor von Zypern. Fabeln, Erzählung und Ethopoie.” *Ελληνικά*. XLIII (1993) pp. 45-63.

¹⁶⁹ *Libanii Opera*. 12 vols. (éd. par Foerster, R.) Leipzig, 1903-1923.

¹⁷⁰ Hercher, R. : *Epistolographi Graeci*. Paris, 1873.

de réduire le nombre de lignes par page qui désormais ne sont que quatorze à seize. Par ailleurs, même dotés d'interlignes normaux, les autres textes présentent également des commentaires dans l'espace interlinéaire. Compte tenu de ces caractéristiques, nous pouvons affirmer que le manuscrit Harley 5735 n'était pas seulement lu (comme aujourd'hui) mais aussi utilisé pour l'étude et pour noter des commentaires et des réflexions.

Les épîtres de Libanios : aspects codicologiques

La moitié du manuscrit (environ soixante-dix feuillets) est réservée aux épîtres de Libanios. S'y trouvent un premier texte en caractères gras, et un second texte, rédigé entre les lignes du premier. Ce dernier texte constitue essentiellement un commentaire des mots utilisés dans le premier. Il a été écrit à l'encre rouge. Les lettrines au début de chaque épître ont aussi été écrites à l'encre rouge. Le texte en rouge n'a pas été précisément daté. Les deux textes, en noir et en rouge, ont été rédigés en un très bon grec qui ne présente pratiquement pas de fautes d'orthographe. Le premier texte est à la base de l'édition critique des *Épîtres* que Richard Foerster avait publiée en 1927, en confrontant toutes les leçons qu'il avait à sa disposition. Les différences sont minimales.¹⁷¹

Foerster propose de diviser le texte en trois parties : la première s'étend du recto du feuillet 13 au recto du feuillet 20, la deuxième s'étend du recto du feuillet 20 au verso du feuillet 35, et la troisième s'étend du recto du feuillet 36 au verso du feuillet 83.

¹⁷¹ Libanii Opera. X. *Epistulae 1-839*. Leipzig, 1921. Libanii opera. XI, *Epistulae 840-1544 una cum pseudepigraphis et Basilii cum Libanio commercio epistolico*. Leipzig, 1922. ed. R. Foerster

Jusqu'au verso du feuillet 35, la densité des lignes est forte. Du recto du feuillet 13 au verso du feuillet 19, on compte vingt-quatre lignes par page, et du recto du feuillet 20 au verso du feuillet 35, on compte vingt-sept lignes par page. Cependant, à partir du recto du feuillet 36, et jusqu'à la fin des épîtres (le verso du feuillet 83), elle diminue. On compte de quatorze à seize lignes par page. Le copiste laisse en effet plus de place aux commentaires placés dans les interlignes.

Il est intéressant de noter que le manuscrit n'a pas été achevé. Certaines pages ne présentent ni commentaires interlinéaires, ni lettrines écrites à l'encre rouge. La dernière lettre au verso du feuillet 83 n'est pas finie non plus alors que le copiste commence une nouvelle phrase à la fin de la page : *μόνος δὲ σὺ...*

Quatre encres de couleur différente ont été utilisées pour les lettres de Libanios dans le manuscrit Harley 5735. Les lettres sont écrites à l'encre noire, tandis que les gloses interlinéaires sont ajoutées à l'encre rouge. Du recto du feuillet 60, l'encre rouge devient plus pâle, et au verso du feuillet 68, le copiste change l'encre rouge avec de l'encre pourpre. Au recto du feuillet 50, on peut distinguer aussi deux gloses à l'encre pourpre. Quelques lettres, qui sont tronquées, sont complétées avec une encre noire plus forte. Il est probable que ces finitions ont été apportées après la réalisation des gloses interlinéaires.

Mais quelle est la place du manuscrit Harley 5735 au sein du *stemma* dédié au *corpus* des épîtres de Libanos ?

Le stemma

La dernière édition des lettres de Libanios est celle de Richard Foerster parue en 1921. Il publie mille cinq cent quarante-quatre lettres du rhéteur, neuf *epistulae pseudepographae* et vingt-six

epistulae commercii Basilii et Libanii. Pour son édition, Foerster a utilisé quelques quatre cent quarante-deux manuscrits à partir desquels il a formé un *stemma*.¹⁷²

Foerster estime que la plupart de lettres a été rédigée dans les années 355-365. Les lettres produites entre 388 et 393 sont mieux conservées que celles des années 330-354 ou encore celles de 366-387. Nous ne connaissons presque rien de la production épistolaire de Libanios après 393. Le chercheur pense que Libanios souhaitait éditer l'ensemble de ses lettres avant sa mort.¹⁷³

Sa collection épistolaire était célèbre non seulement pendant l'Antiquité tardive, mais aussi pendant le Moyen Âge et les siècles plus récents. Il y avait donc un intérêt prononcé pour la création d'un *corpus* de ses épîtres. Foerster estime qu'elle a eu lieu peu de temps après la mort de Libanios. La collection était divisée par *quaterniones*, *terniones* ou feuillets. Lorsque l'ensemble du *corpus* était réuni, certains *quaterniones* et feuillets ont été insérés dans un ordre erroné. Plusieurs lettres sont tronquées, comme on peut l'observer aussi dans notre manuscrit.¹⁷⁴

Foerster considère cette première collection comme archétype et dans son *stemma*, il la marque avec le signe *a*. Le manuscrit *a* est perdu, tout comme ses apoglyphes (*b*). Toutefois l'apographe direct du manuscrit *b* a survécu : c'est le codex Vaticanus gr. 83 qui était présenté par Daniele Bianconi.¹⁷⁵ On possède également des apoglyphes par un codex intermédiaire (*c*).¹⁷⁶

¹⁷² Libanii Opera, IX.: *Libanii qui feruntur characteres epistolici prolegomena ad epistulas* (1963) Ed. Richard Förster. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung. p. 184

¹⁷³ *Ibid.* pp. 49-50

¹⁷⁴ *Ibid.* p. 51

¹⁷⁵ Bianconi, Daniele : "Un doppio restauro triciniano: il Libanio Vat. gr. 83 tra Nicola e Demetrio." *Bollettino Dei Classici* XXVI (2005) pp. 3-38.

¹⁷⁶ Libanii Opera, IX.: *Libanii qui feruntur characteres epistolici prolegomena ad*

Dans le codex Vat. gr. 83 - qui offre la base du *corpus* épistolaire de Libanios - on y trouve des commentaires marginaux. Le texte du manuscrit a été révisé la dernière fois au XIVe siècle par les Triclinioi. Nicolas Triclinios a révisé le texte à une attitude critique et éditoriale : il a corrigé les erreurs, comparé le texte avec des autres variants et effectué des adjonctions. Avec l'aide de Démétrios, ils ont mis à l'ordre les épîtres et ils les ont numérotées aux marges. Deux fois, Démétrios a trouvé que quelque chose manque du texte et il l'a complété. Ils ont ajouté les noms des adresses aux épîtres. Démétrios Triclinios a effectué les commentaires dans le manuscrit. (S'il était en même temps du travail philologique ou plus tard, c'est une autre question qui dépasse les limites de ce mémoire.) Il a effectué trois types de commentaires : les paroimiai, les historiai et les commentaires métriques.¹⁷⁷

Foerster pense qu'il y a un autre apographe de manuscrit *b* : c'est le codex *c* qui est actuellement perdu. Les apographes directs du manuscrit *c* ne nous sont pas parvenus non plus, mais le chercheur accepte que ces apographes étaient les codex *d* et *e* qui ont plusieurs descendants. Les manuscrits mentionnés ci-dessous trouvent leur origine dans le codex *d* : les feuillets 283-378 du codex Mosquensis 459 (*Mo*) et Marcianus gr. 441 (*Ma*), et par un codex intermédiaire (*f*) les manuscrits Vaticanus gr. 85 (*Va*) et Leidensis Vossianus gr. 77 (*Vø*). Les manuscrits *Va* et *Vø* ne contiennent pas le *corpus* complet, et il semble que les manuscrits *Mo* et *Ma* ne donnent pas les *corpora* mais les *eclogae*.¹⁷⁸

epistulas (1963) Ed. Richard Förster. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung. p. 52

¹⁷⁷ Bianconi, Daniele : "Un doppio restauro tricliniano" p. 19-35.

¹⁷⁸ Libanii Opera, IX.: *Libanii qui feruntur characteres epistolici prolegomena ad epistulas* (1963) Ed. Richard Förster. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung. p. 70-96

Etant donné qu'aucun des quatre codex (*Va*, *Vø*, *Mo*, *Ma*) ne réunit pas de lettres identiques avec celles du manuscrit *V*, on peut supposer qu'ils sont éloignés de l'apographe *d*.¹⁷⁹

Selon Foerster, l'*ecloga* Σ est le descendant du codex *e*. C'est une collection qui présente une *ecloga* assez ample et qui respecte dans une certaine mesure l'ordre du *corpus*, mais pas systématiquement. Les manuscrits connus pour leur filiation à l'*ecloga* Σ sont très variés en ce qui concerne le nombre et l'ordre des épîtres. Le premier codex que Foerster mentionne est le Sinaiticus gr. 1198 qui contient cinq cent quatre-vingt-trois épîtres sur les feuillets 9-115. Le contenu de ce codex est quasiment identique avec l'*ecloga* Σ et le chercheur l'identifie comme *S_r*.¹⁸⁰ La partie des épîtres 462-583 que Foerster désigne comme *S_{II}* vient d'une autre source : l'archétype *g* dont il sera question plus loin.¹⁸¹

Dans le *stemma* proposé par Foerster, le texte du feuillet 13 au recto du feuillet 20 est considéré comme provenant de l'*ecloga* Σ . Nous le désignerons désormais comme *Ha_r*.¹⁸²

Le manuscrit Harley 5735 possède une autre source, comme le suggère le fragment de texte qui commence au recto du feuillet 20 et se termine au verso du feuillet 35. Le codex *e* a un autre descendant auprès de l'*ecloga* Σ . Foerster le signale par la lettre *g*. L'archétype *g* a deux descendants au moins : *S_{II}* et le codex signé avec la lettre *h*. Du codex *h* proviennent encore deux descendants : les feuillets 379-416 du codex Mosquensis gr. 459 (*Mo_{II}*) et un manuscrit perdu signalé par la lettre *i* qui est la source des archétypes *l* et *m*. Ensuite, l'archétype *l* a trois descendants : le Wolfenbuttelanus 4292 (*W*), le Parisinus gr. 3021 et 3022 (*Par*) et les feuillets

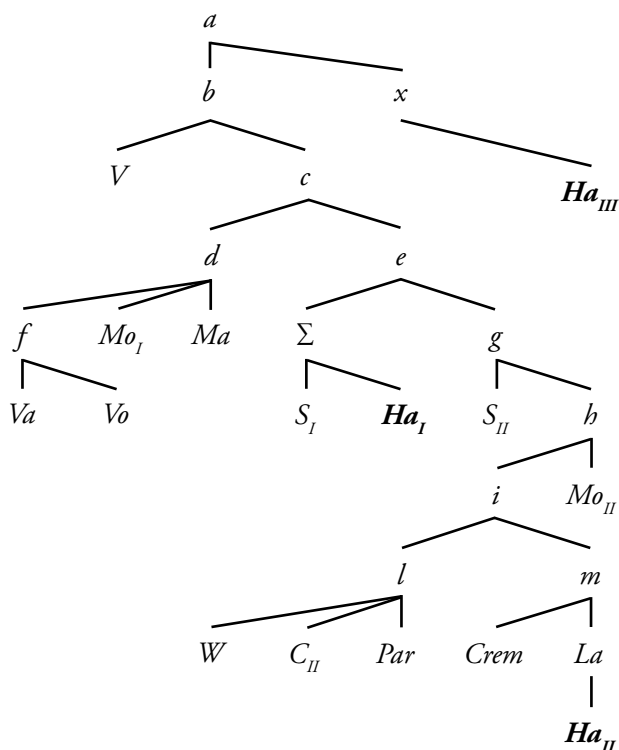
¹⁷⁹ *Ibid.* p. 96

¹⁸⁰ *Ibid.* p. 96

¹⁸¹ *Ibid.* p. 124

¹⁸² *Ibid.* p. 107-108

221-244 du manuscrit Chalcenus Θεοτόκου 157 (*C_{II}*). Enfin, le codex *m* est l'archétype des codex des familles Lacapeniana (*La*) et Cremonensis (*Crem*). Foerster tient compte de la partie du recto du feuillet 20 au verso du feuillet 35 de l'*ecloga* Lacapeniana. Nous la désignerons par les lettres *Ha_{II}*. Elle contient trente-neuf épîtres qui sont numérotées α-λθ.¹⁸³

¹⁸³ *Ibid.* p. 140

La dernière partie du texte, qui commence au recto du feuillet 36 et se termine au verso du feuillet 83, a une racine plus complexe. Elle est affiliée aux *eclogae* qui sont issus de l'archétype *a* mais dont l'ordre des épîtres est différent de celui-ci. Foerster a constaté que les noms des personnes adressés dans ce manuscrit sont autres que ceux indiqués dans le codex V. On ignore de quel *ecloga* provient ce groupe de lettres. Nous le désignerons par les lettres Ha_{III} . Il contient soixante-quatorze épîtres qui sont numérotées $\gamma-v$.¹⁸⁴

Après avoir examiné le *stemma* et les détails physiques du manuscrit Harley 5735, nous pouvons constater que les copistes se sont basés sur trois sources principales : une *ecloga* du groupe Σ pour le Ha_p , une *ecloga* de la collection Lacapeniana pour le $Ha_{II'}$ et le prototype inconnu (*x*) pour l'*ecloga* Ha_{III} qui ne suit pas le *corpus* et s'adresse à des personnes différentes. Dans un premier temps, on a copié le Ha_I et le Ha_{II} comme l'indique la lettre inachevée sur le verso du feuillet 35. Dans un second temps, les copistes se sont référés au prototype *x*.

Les données du *stemma* montrent que le manuscrit ne puise pas ses sources dans un *corpus* entier et prédéfini, mais dans plusieurs ouvrages qui formaient des *eclogae* à part. Les trois sources principales étaient des *eclogae* et non un *corpus* entier.

¹⁸⁴ *Ibid.* p. 177

ANALYSE

“Plume à la main, le savant lisait les textes (sacrés ou profanes, mais surtout dans le cas des auteurs classiques) pour les revoir et les émender des bévues, ou pour munir de commentaires, scholies, notes de lecture, variantes de collation, l’oeuvre qu’il avait sous les yeux et qu’il soumettait à une intense activité de critique textuelle ou d’interprétation.”¹⁸⁵

Nous pouvons voir cette attitude même dans notre manuscrit. Le savant a ajouté les commentaires entre les lignes probablement avec une intention d’aider la compréhension du texte. D’autre part, la plupart des commentaires sont des gloses, des synonymes qui peuvent aider le lecteur à améliorer son niveau de la langue attique. Le bon style attique était essentiel pour les études rhétoriques et le développement du vocabulaire est une bonne méthode d’acquérir un bon style.

Les commentaires interlinéaires consistent de cinq types : les précisions, les métaphores, les compléments, les déclinaisons et les synonymes.

¹⁸⁵ Cavallo, Guglielmo : *Lire à Byzance*. p. 19.

Complètements

Dans les phrases de grec ancien, il arrive qu'on lâche quelques mots, parce qu'on peut comprendre la phrase à partir du contexte. Les commentaires qui complètent ces phrases „incomplètes” constituent un troisième groupe. Ce type de commentaires aide à la compréhension du texte aussi. Par exemple :

- f. 22r, *ad ep.* 333, ἀπὸ τῆς πρεσβείας (*sc.* ἐπανήκε)
- f. 22r, *ad ep.* 333, τοῦ στρατιώτου (*sc.* λόγιον)
- f. 30r, *ad ep.* 1039, τῶν πρὸ τῆς συμφορᾶς (*sc.* γραφομένων)
- f. 36r, *ad ep.* 323, σὺ δὲ ἐμέ (*sc.* ποιεῖς λαμπρὸν ἐμέ)
- f. 36v, *ad ep.* 700, πείθειν (*sc.* σὲ λόγοις)
- f. 37r, *ad ep.* 817, ἐπῶν (*sc.* ἃ εἰς σὸν ἐγκόμιον πεποίηκεν)
- f. 40v, *ad ep.* 58, ἐμοί (*sc.* δοκεῖ)
- f. 42r, *ad ep.* 308, ἐπιστολὴν (*sc.* ἣν ἀπέστειλες)
- f. 42v, *ad ep.* 1404, ἄλλους (*sc.* ἀνθρώπους)
- f. 49v, *ad ep.* 331, τὸ σθένος (*sc.* τοῦ λόγου)

Déclinaisons

À l'époque byzantine, quelques formes de déclinaison - par exemple le duel - semblaient étranges et étaient difficile à comprendre, c'est la raison pour laquelle le commentateur a indiqué une forme alternative. Par exemple :

- f. 30r, *ad ep.* 1037, τοῖν ὀφθαλμοῖν (*sc.* τῶν ὀφθαλμῶν)
- f. 33v, *ad ep.* 130, τῇ τοῦ Λαέρκου τέχνῃ (*sc.* ὑπὸ τῆς τέχνης)
- f. 39v, *ad ep.* 678, μοι (*sc.* χάριν ἐμοῦ)
- f. 40v, *ad ep.* 894, δυοῖν μηνοῖν (*sc.* δύο μηνῶν)
- f. 41v, *ad ep.* 511, ἐλπίδι (*sc.* διὰ τῆς ἐλπίδος)
- f. 45v, *ad ep.* 423, ἀρετῇ τε σῇ (*sc.* ὑπὸ τῆς σῆς ἀρετῆς)

- f. 48v, *ad ep.* 933, ἡμῖν (*sc.* καθ' ἡμῶν)
f. 48v, *ad ep.* 933, παρ' ὑμῖν (*sc.* ὑφ' ὑμῶν)
f. 54v, *ad ep.* 390, κρείττω (*sc.* κρείττονα)
f. 68r, *ad ep.* 1274, Ἀθήναζε (*sc.* εἰς τὰς Ἀθήνας)

Μετaphores

Dans la rhétorique, l'utilisation des métaphores est essentielle. On y trouve des métaphores dans les épîtres de Libanios aussi. Le commentateur indique ces métaphores entre les lignes. Avec ces explications, l'auteur des commentaires incite les étudiants éventuels à utiliser les métaphores et il les aide dans la compréhension du texte. Par exemple :

- f. 38r, *ad ep.* 679, τὸ σκήπτρον (*sc.* τὴν βασιλείαν)
f. 41r, *ad ep.* 58, περιτρέχων δὲ ἄνω καὶ κάτω (*sc.* πολλοὺς
τόπους διερχόμενος)
f. 43r, *ad ep.* 1153, ἀφ' Ἑστίας (*sc.* ἀπὸ τῆς συγγενικῆς οἰκίας
ἦτοι ἀπὸ τῶν συγγενῶν)
f. 58v, *ad ep.* 1220, βέλος (*sc.* λόγον ὑβριστικὸν ὥσπερ δόρυ)
f. 58v, *ad ep.* 1220, τὸ βέλος (*sc.* τὴν ὕβριν)
f. 59r, *ad ep.* 1220, ὑπηρετοῦντα στόματι (*sc.* δυναμένη
ὑπηρετεῖν τῇ συγγραφικῇ δυνάμει)
f. 60r, *ad ep.* 1238, θρόνον (*sc.* ἀρχὴν, ἐξουσίαν)
f. 64r, *ad ep.* 1209, πόλεμον (*sc.* ἐχθραν)
f. 75r, *ad ep.* 347, Μουσῶν (*sc.* παιδεύσεων χαρίτων)

Précisions

Les commentaires qui précisent quelques mots dans le texte principal forment un groupe. Ces précisions sont surtout le déverrouillage

des pronoms aux noms ou mots concrets : elles aident de s'orienter dans le texte et fonctionnent comme manuel de grammaire, ou ils expliquent un mot, une expression ou la circonstance du texte. Par exemple :

- f. 20v, *ad ep.* 325, Δήλω (sc. ἐν τῇ νήσῳ)
- f. 22r, *ad ep.* 333, αὐτὸς (sc. σύ)
- f. 30r, *ad ep.* 1039, ταῦτα (sc. τὰ γελῶμενα)
- f. 36r, *ad ep.* 167, ἐκείνῳ (sc. τῷ Βάλῃ)
- f. 37v, *ad ep.* 836, οὗ (sc. ἀνθρώπου)
- f. 40r, *ad ep.* 678, τὸ παιδίον (sc. τὸν Ἀράβιον)
- f. 40v, *ad ep.* 894, ταύτην (sc. τὴν ὁδόν)
- f. 41v, *ad ep.* 511, τὴν κεφαλὴν (sc. τὴν ἐμὴν)
- f. 43v, *ad ep.* 882, αὐτῷ (sc. τῷ Πέτρῳ)
- f. 46v, *ad ep.* 372, ὅς (sc. ὁ Φιλάργριος)

Synonymes

Les commentaires que nous avons laissés à la fin mais qui sont les plus nombreux sont des gloses : au-dessus d'un mot ou d'une expression, le copiste (ou l'utilisateur) écrit des mots ou des expressions synonymes. Ces gloses sont adaptées pour développer le vocabulaire du dialecte attique. Il y a quelques pages dans lesquels les gloses sont si densément écrits qu'il semble que l'auteur des commentaires avait récrit toute la lettre. Cette méthode s'ajuste à l'effort de Thomas Magister, Moschopoulos ou Planude pour pouvoir enseigner le dialecte attique de manière stable avec l'aide de leurs collections de mots et d'expressions. Par exemple :

- f. 21r, *ad ep.* 327, ἥκειν (sc. ἐλθεῖν)
- f. 23r, *ad ep.* 197, δυνάμει (sc. ἀρχῇ)

- f. 35v, *ad ep.* 119, καλῶς (*sc.* ὀρθῶς)
- f. 36r, *ad ep.* 323, ἡγοῦμαι (*sc.* νομίζω)
- f. 36v, *ad ep.* 753, χρηστοῦ (*sc.* ἀγαθοῦ)
- f. 37r, *ad ep.* 1202, οἶσθα (*sc.* γινώσκεις)
- f. 38r, *ad ep.* 679, ἔσται (*sc.* γενήσεται)
- f. 39r, *ad ep.* 174, βίαν (*sc.* ἀνάγκην - ἀδικίαν)
- f. 40r, *ad ep.* 752, παῖδα (*sc.* υἱόν)
- f. 42r, *ad ep.* 308, εἰδότες (*sc.* ἐπιστάμενοι)

Les commentaires étaient typiques des éditions de Triclinios et s'insèrent dans la rénovation culturelle supportée par les Paléologues et dans l'exigence qui caractérisait cette époque en vue de l'édition scientifique des textes antiques.

Après des caractéristiques de la structure et du contenu, on peut constater que le codex Harley 5735 était susceptible de servir à l'enseignement, mais en connaissant l'ambiance culturelle et intellectuelle à l'époque des Paléologues il est difficile de se prononcer avec certitude sur son usage au travail scientifique ou à l'école.

BIBLIOGRAPHIE

Les sources :

- Bekker, I. : *Georgii Pachymeris de Michaelae et Andronico Palaeologis libri tredecim. Tome 2* (Corpus scriptorum historiae Byzantinae) Bonn, 1835.
- Bekker, I. et Schopen, L. : *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*. Trois tomes. (Corpus scriptorum historiae Byzantinae) Bonn, 1829; 1830; 1855.
- Boissonnade, Joanne, F. [éd. par] : *G. Pachymeris Declamationes XIII*. Paris, 1848.
- Eustratiades, S. [éd. par] : Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι. Alexandrie, 1910.
- Failler, A. et Laurent, V. : *Georges Pachymérés. Relations historiques*. Deux tomes. (Corpus Fontium Historiae Byzantinae) Paris, 1984.
- Georges Acropolite : *Annales*. IN: Heisenberg, A. : *Georgii Acropolitae opera. Tome I*. Leipzig, 1903.
- Grégoire II de Chypre : *Autobiographie*. IN: Lameere, William : *La tradition manuscrite de la correspondance de Gregoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283-1289)*. Bruxelles—Rome, 1937. pp. 177-191. (Georges II de Chypre : *Autobiographie*.)
- Hercher, R. : *Epistolographi Graeci*. Paris, 1873
- Hercher, R. : *Epistolographi Graeci*. Paris, 1873.
- Jacobitz, C. [éd. par] : Ὡμᾶ τοῦ Μαγίστρου κατ' ἀλφάβητον ὀνομάτων ἀπτικῶν ἐκλογαί. Leipzig, 1833.
- Leone, P. L. M. : *Ioannis Tzetzae historiae*. Naples, 1968.
- Leone, P. L. M. : *Nicephori Gregorae Epistulae*. Matino, 1983.
- Leone, P.L.M. : *Maximi Monachi Planudis Epistulae*. (Classical and Byzantine Monographs XVIII) Amsterdam, 1991.
- Libanii Opera, IX.: *Libanii qui feruntur characteres epistolici prolegomena ad epistulas* (éd. par Foerster, R.) Hildesheim, 1963

- Libanii Opera*. 12 vols. (éd. par Foerster, R.) Leipzig, 1903-1923.
- Libanii Opera. X. *Epistulae* 1-839. Leipzig, 1921. Libanii opera. XI, *Epistulae* 840-1544 una cum pseudepigraphis et Basilii cum Libanio commercio epistolico. (éd. par Foerster, R.) Leipzig, 1922.
- Lindstam, S. : *Georgii Lacapeni et Andronici Zaridae Epistulae XXXII cum Epimerismis Lacapeni*. Göteborg, 1924.
- Nicolas Cabasilas : *Lettres*. IN: Enepekides, P. : “Der Briefwechsel des Mystikers Nikolaos Kabasilas.” *Byzantinische Zeitschrift* XLVI (1953) pp. 29-45.
- Vie d'Isidore, le patriarche : Tsamis, D. G. : Φιλοθέου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Κοκκίνου ἀγιολογικὰ ἔργα. Α'· Θεσσαλονικεῖς ἄγιοι. (*Thessalonian Byzantine Writers IV*) Thessalonique, 1985. pp. 329-423.

Littérature secondaire :

- Agapitos, Panagiotis A. : “Teachers, pupils and imperial power in eleventh-century Byzantium.” IN: Too, Yun Lee - Livingstone, Niall [éd. par] : *Pedagogy and Power. Rhetorics of classical learning*. Cambridge, 2007. pp. 170-191.
- Aubreton, R. : *Triklinius: Démétrius Triclinius et les recensions médiévales de Sophocle*. Paris, 1949.
- Belting, H. : *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*. Heidelberg, 1970.
- Bianchi, F. : “Une recherche sur les manuscrits à cahiers mixtes.” *Scriptorium*. XLVIII (1994).
- Bianconi, Daniele : “Erudizione e didattica nella tarda Bisanzio.” IN: Del Corso, Lucio et Pecere, Oronzo [éd. par] : *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall'Antichità al Rinascimento. Atti del Convegno Internazionale di Studi. Cassino, 7-10 maggio 2008. I-II*. Cassino, 2010. Tome II. pp. 475-512
- Bianconi, Daniele : “Le pietre e il ponte ovvero identificazioni di mani e storia della cultura.” *Rivista di studi bizantini e slavi* VIII (2006) pp. 135-181.
- Bianconi, Daniele : “Un doppio restauro tricliliano: il Libanio Vat. gr. 83 tra Nicola e Demetrio.” *Bollettino Dei Classici* XXVI (2005) pp. 3-38.
- Bianconi, Daniele : *Tessalonica nell'età dei Paleologi. Le pratiche intellettuali nel riflesso della cultura scritta*. Paris, 2005.
- Browning, Robert : “Recentiores non Deteriores.” *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. VII (1960) pp. 11-21
- Browning, Robert : “The Patriarchal School at Constantinople in the Twelfth Century.” IN: *Studies on Byzantine History, Literature and Education*. London, 1977.

- Browning, Robert : „Literacy in the Byzantine World.” *Byzantine and Modern Greek Studies*. IV (1978). pp. 39-54.
- Cavallo, Guglielmo : „Alla ricerca del lettore comune a Bisanzio.” IN: Leonardi, Claudio [éd. Par] : *Studi Medievali*. LXIV (2003) pp. 1241-1254.
- Cavallo, Guglielmo : *Lire à Byzance*. Paris, 2006.
- Clark, D. L. : *Rhetoric in Graecoroman Education*. Columbia, 1957.
- Constantinides, Constantinos N. : *Higher education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries (1204-ca.1310)*. Nicosia, 1982.
- Dain, Alphonse M. : “À propos de l'étude des poètes anciens à Byzance.” IN: Le Monnier, F. : *Studi in onore di Ugo Enrico Paoli*. Firenze, 1956. pp. 195-201.
- Dawe, Roger David : *Studies on the text of Sophocles*. Leiden, 1973.
- Easterling, Patricia E. : “Sophocles and the Byzantine Student.” IN: Dendrinios, Charalambos et Harris, Jonathan et Harvalia-Crook, Eirene et Herrin, Judith [éd. par] : *Porphyrogenita. Essays on the History and Literature of Byzantium and the Latin East in Honour of Julian Chrysostomides*. Aldershot, 2003. pp. 319-334
- Eleuteri, Paolo : *I manoscritti greci della Biblioteca Palatina di Parma*. Milan, 1993.
- Fonkič, Boris L'vovič : “Les nouveaux autographes de Nicéphore Grégoras.” IN: Fonkič, Boris L'vovič : *Manuscripts grecs dans les collections européennes : études paléographiques et codicologiques. 1988-1998* Moscou, 1999. pp. 62-77
- Garzya, A. : “Sur la production philologique au début du XIVe siècle à Byzance.” *Actes du XVe Congrès intern. des études byzantines, 6-12 sept. 1971*. II (București, 1975) pp. 99-102.
- Gaul, Niels : “The Twitching Shroud: Collective Construction of Paideia in the Circle of Thomas Magistros.” *Segno e testo: international journal of manuscripts and text transmission* V (2007) pp. 263–340
- Géhin, P. et Cacouros, M. et Förstel, Ch. et Germain, M.-O. et Hoffmann, Ph. et Jouanno, C. et Mondrain, B. [éd. par] et Grosdidier de Matons, Dominique [avec la collaboration de] : *Les manuscrits grecs datés des XIIIe et XIVe siècles conservés dans les bibliothèques publiques de France. Tome II Première moitié du XIVe siècle*. Paris-Turnhout, 2005.
- Hunger, H. : “On the Imitation (μίμησις) of Antiquity in Byzantine Literature.” *Dumbarton Oaks Papers*. XIII-XIV (1969-1970) 17-38.
- Irigoin, J. : “Les débuts de l'emploi du papier à Byzance.” *Byzantinische Zeitschrift*. XLVI (1953) pp. 314-19
- Irigoin, J. : “Les premiers manuscrits grecs écrits sur papier et le problème du bombycin.” *Scriptorium*. IV (1950) pp. 190-204

- Irigoin, Jean : *Histoire du texte de Pindare*. Paris, 1952.
- Keaney, J. J. : "Moschopoulos and Harpocraton." *Proceedings of American Philological Association* C (1969) pp. 201-207.
- Kotsabassi, Sofia : „Die progymnasmata des Gregor von Zypern. Fabeln, Erzählung und Ethopoie." *Ελληνικά*. XLIII (1993) pp. 45-63.
- Kotsabassi, Sofia : *Die handschriftliche Überlieferung der rhetorischen und hagiographischen Werke des Gregor von Zypern*. Wiesbaden, 1998.
- Kravari, Vassiliki : "Note sur le prix des manuscrits (IXe-XVe s.)" IN: Kravari, Vassiliki, Lefort, Jacques et Morrison, Cécile [éd. par] : *Hommes et richesses dans l'empire byzantin. Tome II. VIIIe-XVe siècle*. Paris, 1991. pp. 375-384.
- Kustas, G. L. : *Studies in Byzantine Rhetoric* (Ἀνάλεκτα Βλατάδων). Thessalonique, 1973.
- Lemerle, Paul : "Le gouvernement des philosophes." IN: Lemerle, Paul : *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*. Paris, 1977. pp. 193-248
- Lemerle, Paul : *Le premier humanisme byzantin. Notes et remarques sur enseignement et culture à Byzance des origines au Xe siècle*. Paris, 1971.
- Levi, L. : "Cinque lettere inedite di Manuele Moscopulo." *Studi Italiani di Filologia Classica* X (1902) pp. 52-72
- Markopoulos, Athanasios : "De la structure de l'école byzantine. Le maître, les livres et le processus éducatif." IN: Mondarin, Brigitte [éd. par] : *Lire et écrire à Byzance*. Paris, 2006 (Collège de France-CNRS. Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation de Byzance. Monographies, 19)
- Martini, A. et Bassi, D. : *Catalogus Codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*. Milan, 1906.
- McNamee, Kathleen : *Annotations in Greek and Latin Texts from Egypt*. New Haven, 2007.
- Mercati, I. et Pius Franchi de' Cavalieri : *Codices Vaticani Graeci. Tome I : Codices 1—329*. Rome, 1923.
- Mergiali-Falangas, Sofia : "L'école Saint-Paul de l'Orphelinat à Constantinople: bref aperçu sur son statut et son histoire." *Revue des études byzantines*. XLIX (1991) pp. 237-246
- Mergiali, Sofia : *L'enseignement et les lettrés pendant l'époque des Paléologues (1261-1453)*. Athènes, 1996.
- Schartau, B. : *Observations on the Activities of the Byzantine Grammarians of the Palaeologian Era*. Odense, 1973.
- Ševčenko, Ihor : "Imprisonment: The Imprisonment of Manuel Moschopoulos." *Speculum* XXVII (1952) pp. 133-157
- Ševčenko, Ihor : "Levels of Style in Byzantine Prose." *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*. 31/1 (1981) pp. 289-312.

- Tessier, A. : “Demetrio Triclinio (ri)scopre la responsione.” IN: Gentili, Bruno et Perusino, Franca [éd. par] : *La colometria antica dei testi poetici greci*. Pisa-Rome, 1999. pp. 31-49.
- The British Library Summary Catalogue of Greek Manuscripts, I*. London, 1999.
- Turyn A. : “Michael Lulludes. A scribe of the Palaeologan era.” *Rivista di Studi bizantini e neoellenici* X/XI (1973-1974) pp. 3-15.
- Turyn A. : *Dated Greek Manuscripts of the Thirteenth and Fourteenth Centuries in the Libraries of Italy*. Urbana, 1972. csekkoln
- Turyn, A. : “The Sophocles Recension of Manuel Moschopoulos.” *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*. LXXX (1949) pp. 94-173.
- Turyn, A. : *Codices Graeci Vaticani saeculis XIII et XIV scripti annorumque not is instructi*. Vatican, 1964.
- Turyn, A. : *The Byzantine Manuscript Tradition of the Tragedies of Euripides*. Urbana, 1957
- Turyn, Alexander : “Demetrius Triclinius and the Planudean Anthology.” *Epe-teris Hetaireias Byzantionon Spoudon* XXXIX-XL (1972-1973) pp. 403-405
- Weitzmann, Kurt et Kitzinger, Ernst et Loerke, William Carl. : *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*. Princeton University, 1975.
- Wendel, C. : “Planudea.” *Byzantinische Zeitschrift*. XL (1940) pp. 406-445.
- Wilson, N. G. : “Books and Readers in Byzantium.” IN: Ševčenko, Ihor et Mango, Cyril A. : *Byzantine Books and Bookmen*. Dumbarton Oaks, 1975. pp. 2-15.
- Wilson, N. G. : “Nicean and Palaeologan hands: Introduction to a discussion.” *Colloques Internatiaux du C. N. R. S. no 559. – La Paléographie grecque et byzantine, Paris 21-25 octobre 1974*. Paris, 1977. pp. 263-267.
- Wilson, N. G. : “The Church and classical studies in Byzantium.” *Antike und Abendland* (1970) pp. 68-77.
- Wilson, N. G. : “The libraries of the Byzantine world.” *Greek, Roman and Byzantine Studies* VIII (1967) pp. 53-80
- Wright, C. E. : *Fontes Harleiani: A Study of the Sources of the Harleian Collection of Manuscripts preserved in the Department of Manuscripts in the British Museum*. London, 1972.

